

**O'ZBEKISTAN RESRUBLIKASI' JOQARI HA'M WORTA ARNAWLI' BILIMLENDIRIW
MINISTRILIGI**

BAS ILIMIY-METODIKALIQ ORAYI'

**QARAQALPAQ MA'MLEKETLIK UNIVERSITETI JANINDAG'I PEDAGOG KADRLARDI
QAYTA TAYARLAW HA'M OLARDIN' QA'NIGELIGIN JETILISTIRIW AYMAQLIQ ORAYI**

“TASTI'YI'QLAYMAN”

Aymaqli'qli'q vorayi' direktori':

_____ prof. K.Ubaydullaev

“ ___ ” _____ 2015 ji'l

**«Qaraqalpaq tili ha'm adebiyati'ni'n' rawajlani'w bag'darlari'»
MODULI BOYI'NSHA**

WOQI'W METODIKALI'Q KOMPLEKS

No'kis - 2015

MAZMUNI'

MAZMUNI'	2
JUMIS BAG'DARLAMA	3
LEKCIYA TEKSTLERI	8
1-tema: Fonetika ha'm leksikologiyani'n' rawajlani'w bag'darlari'	8
2-tema: Grammatikani'n' rawajlani'w bag'darlari'	30
3-tema: Sintaksis tarawi'ni'n' rawajlani'w bag'darlari'	35
4-tema: A'debiyat tariyxi'ni'n' qa'liplesiw ha'm rawajlani'w bag'darlari'	44
5-tema: XX a'sir qaraqalpaq adebiyati'ni'n' rawajlani'w bag'darlari'	50
QADAG'ALAW SORAWLWRI'	59
GLOSSARIY	64

JUMIS BAG'DARLAMA

Moduldin' maqseti. Joqari' oqiw orinlari oqitwshılarının' qa'nigelik pa'ndi oqitw barısında qaraqalpaq tili ha'm a'debiyatının' tarawlarındag'ı jetiskenlikleri boyınsha mag'lıwmat beriwden ibarat. Qaraqalpaq tili ha'm adebiyatı'ni'n' rawajlanı'w bag'darlari' boyınsha ilimiy teoriyalıq bilim beriw, tın'lawshılarda qaraqalpaq tili ha'm adebiyatı'ni'n' rawajlanı'w bag'darlari' boyınsha bilim ha'm ko'nlikpelerdi jetilistiriw.

Wazi'ypalari'. Joqarı oqıw orınlarında qaraqalpaq a'debiyatı pa'nin oqıtıw barısında qaraqalpaq a'debiyatın oqıtıw metodikasındag'ı jetiskenlikler, lekciya, seminar, a'meliy sabaqlardı oqıtıwdın' interaktiv metodları, bul metodlar arqalı studentlerdin' ilimiy bilimlerde teren' ha'm sanalı o'zlestiriwine erisiwin ta'miyinlewden ibarat;

-O'zbekistan Respubikasının' Bilimlendiriw haqqındag'ı nızamı, Kadrlar tayarlawdın' milliy bag'darlaması ha'm qaraqalpaq a'debiyatın oqıtıwda metodologiya ha'm metod ma'seleleri, oqıtıw metodların klassifikatsiyalaw, qaraqalpaq tili ha'm a'debiyatın oqıtıwda metod tanlaw;

-Qaraqalpaq tili ha'm a'debiyatın oqıtıwda qollanılutug'ın metodlar. Lektsiya, seminar, a'meliy sabaqlardı o'tkeriwde qollanılutug'ın metodlar sabaqlardıń texnologiyalıq kartaların du'ziw. O'z betinshe jumıslardı sho'lkemlestiriw;

-Qaraqalpaq tili ha'm a'debiyatın oqıtıwda interaktiv metodlardan paydalanıw. «Aqıl hu'jimi», «Zigzag», «Klaster», «Do'n'gelek stol» t.b;

-Problemalıq lekciyalar du'ziw ha'm o'tkeriw usılları. Qaraqalpaq tili ha'm a'debiyatı boyınsha problemalıq sorawları durıs tan'law.

Modul boyi'nsha bilim, ko'nlikpe ha'm iskerligi:

- Qa'nigelik pa'ndi oqıtıwdın' metodologiyası ha'm metodikasına iye boli'w;
- Qa'nigelik pa'nlerdi oqıtıwda lekciya, seminar, a'meliy sabaqlarda interaktiv metodlardan paydalana biliw;
- Qa'nigelik pa'ndi oqıtıwda interaktiv metodlardan paydalanıw usıllarında lektsiyalardıń tu'rleri, problemalıq lektsiyalar o'tiw usılları. Qaraqalpaq a'debiyatın oqıtıw boyınsha ilimiy metodikalıq a'debiyatlar menen tanısw, olardan paydalanıw biliw;
- Qa'nigelik pa'nin oqıtıwdın' metodların u'yrenedi, lekciya, a'meliy, seminar sabaqların interaktiv metodlarda o'tiw, olardıń texnologiyalıq kartaların du'ziw boyınsha mag'lıwmatlarg'a iye boli'wi'kere;

- Joqari oqıw orınlarında oqıtılátug'ın qaraqalpaq a'debiyatı ha'm onın tarawların oqıtıw boyınsha ilimiy metodikalıq a'debiyatlar menen tanısadı ha'm onı oqıtıw protsesinde paydalana bilıw;

- Ha'r bir temag'a sa'ykes interaktiv metodlardı tan'lay ali'wi'sha'rt.
- Problemalıq sorawlardı durıs tan'laydı ha'm sabaq barısında qollana ali'wi' kerek.

Moduldin' woqıw rejedegi basqa pa'nler menen baylanı'sli'g'i

Bul bag'darlamanı a'melde qollanıw ushın ha'zirgi qaraqalpaq tili a'debiyatı'ni'n' barlıq tarawları boyınsha jeterli teoriyalıq mag'lıwmatqa iye bolıwı lazım.

Bul pa'n oqıw rejesindegi ha'zirgi pedagogika, estetika, qaraqalpaq leksikologiyası, morfologiyası ha'm sintaksisi, a'debiat teoriyası', a'debiyat tariyxı' menen baylanıslı u'yretiledi.

Moduldin' joqari' ta'limdegi worni'

Joqari' oqıw orınları oqıtıwshılarının' qa'nigelik pa'ndi oqıtıw barısında qaraqalpaq tili ha'm a'debiyatın tarawlarındag'ı jetiskenlikler, oqıtıwdın' jan'a metod ha'm usılları boyınsha mag'lıwmat ali'wg'a yie boladı'. Qaraqalpaq tili ha'm a'debiyatın oqıtıwdın' metodologiyası, oqıtıw metodları boyınsha ilimiy teoriyalıq bilim beriw, tın'lawshılarda oqıtıwdın' jan'a pedagogikalıq texnologiyaları boyınsha bilim ha'm ko'nlikpelerdi jetilistiriw

Lekciya-trening sabaqları'ni'n' temalari'

№	Model birligi atları	Lekciya	A'meliy	O'z betinshe
1	Fonetika ha'm leksikologiyani'n' rawajlanı'w bag'darlari'	2	4	
2	Qaraqalpaq tili grammatikası'ni'n' rawajlanı'w bag'darlari'	2	4	
3	Sintaksistın' rawajlanı'w bag'darlari'	2	4	
4	A'debiyat tariyxı'ni'n' qa'liplesiw ha'm rawajlanı'w bag'darlari'	2	2	2
5	XX a'sir qaraqalpaq adebiyatı'ni'n' rawajlanı'w bag'darlari'	2	2	2
	Ja'mi	10	16	4

1. Tema: Qaraqalpaq tili ha'm adebiyatı'ni'n' rawajlanı'w bag'darlari'

Metodika - bul oqıw barısında sistemalı qollanılatug'ın pedagogikalıq jumistın' ulıwma bag'ıtına ku'shli ta'sir qılatug'ın bilim usılı. Estetika-bul qaraqalpaq a'debiyatın oqıtıw metodikası menen o'z-ara tıg'ız baylanıslı. Sonlıqtan oqıwshılardıń estetikalıq sezimlerin ko'rkem shıg'armalardı oqıtıw arqalı qa'liplestirilip barıladı.

2. Tema: Qaraqalpaq tili ha'm adebiyati'ni'n' rawajlanı'w basqı'shlari'

Ko'rkem a'debiyatı oqıtıw arqalı oqıwshıda jan'asha sezimler ta'rbiyalanıw jetilisedi. Olarda estetikalıq sezimler rawajlanadı. Estetika-bul qaraqalpaq a'debiyatın oqıtıw metodikasını menen o'z-ara tıg'ız baylanışlı. Sonlıqtan oqıtıwshılardıń estetikalıq sezimlerin ko'rkem shıg'armalardı oqıtıw arqalı qa'liplestirilip barıladı. Bag'darlamadag'ı berilgen materiallar arqalı oqıwshılarda haq kewillik, adamgershilik, sulıwlıq ha'm go'zzallıq sezimleri qa'lipleseı.

3.Tema: Qaraqalpaq tili ha'm adebiyati'ni'n' rawajlanı'w bag'darlari' ha'm teoriyalı'q tiykarlari'

«Pedagogikalıq texnologiya – adam ha'm texnika resursların olardıń o'z-ara ta'sirin esapqa alg'anda ta'limdi optimallastırıw maqsetinde oqıtıw ha'm bilimdi o'zlestiriw barısın (protsesin) tolıg'ı menen anıqlaw, jaratıw ha'm qollanıwdıń sistemalıq metodı». (Jer ju'zlik Yunesco sho'lkeminin' anıqlaması). İlimiy bag'darda-pedagogikalıq texnologiya, pedagogikalıq protsesslerdi oqıtıw maqsetin mazmunı ha'm metodların u'yreniwshi ha'm de islep shıg'ıwshi pedagogikalıq ilimnin' bir bo'limi. Tu'siniwshilik ha'reketlik bag'darda-pedagogikalıq texnologiya-texnologiyalıq protsessti a'melge asırıwshi, barlıq jeke adamlıq instrumentallıq ha'm metodologiyalıq qurallardıń jumısın bildiredi. Protsessuallıq ha'reketlik bag'darda-pedagogikalıq texnologiya-texnologiyalıq protsessti a'melge asırıwshi, barlıq jeke adamlıq instrumentallıq ha'm metodologiyalıq qurallardıń jumısın bildiredi.

Til ha'm a'debiyatı oqıtıwda interaktiv usıllardıń na'tiyjeleri: Oqıwshılarda sabaqqa, pa'nge qızıg'ıwshılıq artadı. Do'retiwshi sherikliler sıpatında islewge u'yrenedi. Turaqlı tayarlıqqa ha'm juwapkershilikli ma'selelrđi sheshiw. Oqıw materialın bekkem o'zlestiredi. Analitikalıq oylaw rawajlanadı. Qarım-katnas jasaw ma'deniyatı qa'lipleseı. Oqıwshılar oqıw iskerligine belsendilik penen qatnasadı. İnteraktiv oqıtıw texnologiyasının' qag'ıydaları

4-tema: A'debiyat tariyxi'ni'n' qa'liplesiw ha'm rawajlanı'w bag'darlari'

N.A.Baskakovtıń eki tomliq «Qaraqalpaq tili» kitabı. Qaraqalpaq awızeki so'ylew tilinin' ayırıqshalıqları ha'm onıń ayırım govorları. S.E.Malov, E.D.Polivanov, A.A.Sokolovlardıń miynetlerinde dialektologiya ma'seleleri boyınsha maqalalar. O.Dospanov «Qaraqalpaq tilinin' qubla dialektinin' leksikası». (Alma-ata), T.Begjanov «Qaraqalpaq tilinin' Moynaq govorının' leksikası». (Baku), O.Bekbawlov «Qaraqalpaq tilinin' qubla dialektinin' fonetikalıq ayırıqshalıg'ı» (Tashkent), B.Beketov «Qubla Qaraqalpaqstanda qazaq govorı» (Alma-Ata) miynetleri. D.S.Nasirovtıń «Stanovlenie karakalpakskogo obshenarodnogo

razgovornogo yazıka i dialektnaya sistema» degen ko'lemli monografiyasın (Nukus-Kazan) miyneti.

O.Dospanovtın' «Qaraqalpaq tilinin' dialektlik leksikası lingvogeografiyalıq aspektte» degen temada (Tashkent) doktorlıq dissertatsiyası ha'm «Dialektnaya leksika karakalpakskogo yazıka». (Nukus) «Qaraqalpaq tili qubla dialektinin' leksikası». (No'kis) degen monografiyaları.

5-tema: XX a'sir qaraqalpaq adebiyatı'ni'n' rawajlanıw bag'darlari'

XX a'sirdin' 20-jılları qaraqalpaq a'debiyatının' rawajlanıw barısında tu'pkilikli burılıs da'wiri boldı. Buring'ı da'stu'riy a'debiyattın' ornına jan'a a'debiyat keldi. Bul a'debiyat su'wretlew obekti boyınsha da, ideyalıq-tematikalıq bag'darı boyınsha da, ko'rkemlik o'zinsheligi boyınsha da buring'ı a'debiyattan tu'pkilikli pari qıldı. Bul jılları qaraqalpak a'debiyatında burın bolmag'an jan'a a'debiyat tu'rler ha'm janrlar ju'zege keldi. Bul birinshi gezekte proza ha'm dramaturgiyanın' payda bolıwı menen baylanıslı. 20-jıllardıń ortalarınan baslap birinshi qaraqalpaq gu'rrin'leri, ocherkleri, feletonları (N.Da'wqaraevtın', S.Majitovtın', N.Kuzembaev, E.Qıdırniyazovtın' h.t.b.) ja'riyalandı. Bul qaraqalpaq a'debiyatı ushın jan'a janrdag'ı shıg'armalar edi. Olardıń avtorları da tek jazıwshılar emes, al ha'r qıylı ka'siptegi adamlar boldı. A'lbette, da'slepki prozalıq shıg'armalar tiyisli janrlardıń talap da'rejesinen a'dewir to'men jazıldı. Usı jılları birinshi qaraqalpaq pesaları jariqqa shıqtı. A'.O'tepovtın' «Ten'in tapqan qız», Q.A'wezovtın' «Tilek jolında», S.Majitovtın' «Ernazar Alako'z», «Bag'dagu'l» pesaları tek o'z da'wirinin' emes, ulıwma qaraqalpaq dramaturgiyasının' tabısı boldı. Solay etip, qaraqalpaq a'debiyatı bul jılları jan'a bag'darda rawajlanıw jolına tu'sti. XX a'sirdegi qaraqalpaq xalqının' turmısında ju'z bergen siyasiy-ja'miyetlik, sotsial-ekonomikalıq, tariyxıy-ma'deniy waqıyalar ha'm olardıń qaraqalpaq a'debiyatının' rawajlanıwına tiygizgen ta'siri.

XX a'sirdin' 80-jıllarındag'ı qaraqalpaq a'debiyatındag'ı ko'rkemlik izlenisler: a'debiyat da'stu'r ha'm jan'ashılıq. Usı da'wirdegi qaraqalpaq a'debiyatının' ko'rkem-estetikalıq, janrlıq-stillik ha'm formalıq rawajlanıw bag'darlari. XX a'sirdin' 80-jıllarındag'ı qaraqalpaq a'debiyatının' ha'zirgi a'debiyat protsesstin' payda bolıwı, qa'liplesiw ha'm rawajlanıwındag'ı ornı.

Qaraqalpaq a'debiyatınan iliminde jan'asha metodologiyalıq ko'zqaraslardın' payda bolıwı. Qaraqalpaq a'debiyatında jan'asha a'debiyat-ilimiy ko'zqaraslardın' payda bolıwı. Jan'alıqqa umtılıwlar.

XX a'sirdin' son'g'ı on jıllıg'ında qaraqalpaq a'debiyatının' jan'asha ko'rkem-estetikalıq sıpatlar negizinde jan'alanıwı. Onın' bu'gingi qaraqalpaq a'debiyattanıw iliminin' jetiskenlikleri ko'zqarasınan bahalanıwı.

A'debiy protsess haqqında tu'sinik. A'debiy protsess yaki a'debiy ha'reket - bul milliy a'debiyattın' yamasa du'nya a'debiyatının' belgili bir da'wirde estetikalıq, ideyalıq, tematikalıq, ko'rkemlik h.t.b. o'zgerislerge ushırap rawajlanıwı. A'debiy ha'reket barısında ayırım eskirgen ideyalardıń, ko'rkem formalardıń da'wir talabına ılayıq jan'alanıp barıwı. Bul jan'alanıw a'debiy stillerdin', a'debiy bag'darlardıń usıllardıń, ag'ımlardıń, mekteplerdin' o'zgerip, jan'alanıwına alıp keliwi. G'a'rezsizlik da'wirindegi qaraqalpaq a'debiyatının' rawajlanıw printsipleri: sotsialistik realizm metodınan sheginiw, realistlik su'wretlew printsiplerine a'mel etiw, a'debiy protsesste ha'r qıylı a'debiy ag'ımlardıń ju'zege keliwi.

KALENDARLI'Q REJE

№	Model birliğı atları	Lekciya	A'meliy	O'z betinshe
1	Fonetika ha'm leksikologiyani'n' rawajlanı'w bag'darlari'	2	4	
2	Qaraqalpaq tili grammatikasi'ni'n' rawajlanı'w bag'darlari'	2	4	
3	Sintaksistin' rawajlanı'w bag'darlari'	2	4	
4	A'debiyat tariyxini'n' qaliplesiw ha'm rawajlanı'w bag'darlari'	2	2	2
5	XX a'sir qaraqalpaq adebiyati'ni'n' rawajlanı'w bag'darlari'	2	2	2
	Ja'mi	10	16	4

LEKCIYA TEKSTLERI

1-tema: Fonetika ha'm leksikologiyani'n' rawajlanıw bag'darlari'

Jobasi':

1. Fonetika ha'm leksikologiyani' sistemali' talqi'law
2. Qaraqalpaq til biliminin' fonetika tarawı'ndag'i' ilimiy jan'ali'qlar
3. A'lipbedegi o'zgerisler ha'm oni'n' sebepleri
4. Fonema teoriyasi'
5. Leksikologiya
6. Leksema ha'm so'z
7. Sema ha'm oni'n' tu'rleri

Tayani'sh so'zler. *fonologiya, fonetika, fonema, fonema teoriyasi', fonologiyani'n' birligi, ses ha'm fonema, fonetikali'q aspekt, fonologiyali'q aspekt, tildin' materialli'q qabi'g'i', tu'sinik ha'm so'z, ma'nili so'z, ko'mekshi so'z, so'zdin' leksikali'q ha'm grammatikali'q ma'nileri.*

leksikali'q ma'niler, nominativlik ma'niler, leksikologiya, leksema ha'm so'z, sema, alfavit, orfografiya, orfoefiya.

Fonetika ha'm leksikologiyani' sistemali' talqi'law

Qaraqalpaq tilinin', sonın' ishinde onın' fonetikasınıń izertleniwi N.A.Baskakovtıń atı menen tikkeley baylanıslı. Onın' «Kratkaya grammatika karakalpakskogo yazıka» (To'rtku'l, 1931-1932) kitapshasınıń ekinshi bo'liminde qaraqalpaq tilinin' seslik du'zilisine ha'm a'lipbesine sıpatlama berilgen. İlimpazdın' baqlawınsha, qaraqalpaq tilinin' seslik sisteması 41 seston quralıp, olar latin jazıwına tiykarlang'an qaraqalpaq a'lipbesinde 31 ha'rip penen an'latıladı. Olardıń tog'ızı dawıslılıardı bildiredi. Barlıq dawıslılıardı kestede keltire otırıp, olardıń ha'r birine qısqasha artikulyatsiyalıq sıpatlama bergen ha'm olardı tu'pkilikli so'zlerde keltirip, ol so'zlerdi orıs tiline awdarg'an.

Qaraqalpaq til biliminin' ha'zirgi rawajlanıw da'rejesi ko'z-qarasınan qarag'anda, a'lbette kitapshada kemshilikler ushırasadı. Biraq sog'an qaramastan ol qaraqalpaq tilinin' seslik du'zilisin torlıq qamtıg'an en' da'slepki ilimiy miynet retinde u'lken a'hmiyetke iye. Usı arqalı tyurkologiya iliminde qaraqalpaq tilinin' seslik du'zilisi ma'lim boldı.

30-jıllardıń basında ko'mekli tyurkolog-ilimpazlar E.D.Polivanov ha'm S.E.Malovlar Qaraqalpastanda bolıp, janlı so'ylew tilin baqlawlar tiykarında jazg'an ilimiy maqalaları, ayrıqsha qaraqalpaq tilinin' seslik du'zilisin izertlewde u'lken a'hmiyetke iye boldı.

E.D.Polivanovtıń baqlawı boyınsha qaraqalpaq tilinin' konsonantizm sisteması qazaq tiline salıstırg'anda bir fonemag'a artıq. Qaraqalpaq tilinde bar h foneması qazaq tilinde joq. Ol qaraqalpaq tilinin' fonemalıq quramının' to'mendegishe ekenin ko'rsetedi. Dawıssızlar p, b, w, m, t, d, s, j, k, q, g, n, h, r, l, z, s. Dawıslılar a, a', ı, i, u, u', o, o', e.

Qaraqalpaq tili konsonantizminin' tag'ı bir ayrıqshalıq belgisi, E.D.Polivanovtıń anıqlawınsha, jabısın'qı-juwısın'qı dawıssızlardın' ma'ni ayrıwshılıq qa'siyetinin' a'zziliginde bolıp esaplanadı. Bul ushın jeterli da'liller keltirilgen. Al dawıslı fonemalar boyınsha to'mendegilerdi anıqlaydı. 1) so'zdin' basındag'ı e, o, o' dawıslılarının' diftong bolıwı barınsha ku'shli da'rejede boladı, olar artikulyatsiyalıq-akustikalıq jaqtan so'zdin' ortasında yamasa aqırında jumсалatug'ın haqıyqıy eki fonemanın' dizbeginen turatug'ın ye, wo, wo' diftonglarına sa'ykes keletug'ının, 2) qısıq dawıslılar u, u', ı, i tildin' tik jag'dayı boyınsha ashıq bolıwg'a, al tildin' jazıq jag'dayı boyınsha til artı bolıwg'a beyim ekenin ko'rsetedi. İлимпazdın' bul anıqlawlarının' ko'pshiligi bu'gingi ku'nde de o'z ku'shin joyıtpadı.

S.E.Malovtıń «Karakalpaskiy yazık i ego izuchenie» miyneti 1934-jılı maqala tu'rinde ja'riyalang'an edi. Onnıń bul miyneti tolıq tu'rde N.A.Baskakov ha'm D.S.Nasırovlar ta'repinen baspag'a tayarlanıp, 1966-jılı No'kiste «Zametki o karakalpakskom yazıke» degen at penen kitapsha bolıp basılıp shıqtı. Kitapshannıń bir bo'limi fonetika ma'selelerine arnalıp, onda qaraqalpaq tilinin' dawıslı ha'm dawıssızlarına sıpatlama bergen, olardıń klassifikatsiyasın keste arqalı ko'rsetken.

S.E.Malovtıń baqlawı boyınsha so'zdin' basında e, o, o' dawıslıları ku'shli diftonglasqanın ko'rsetedi. Sonnıń menen qatar y, w sonorları haqqında pikir ju'rgizgen. Dawıssızlar ishinde ch, sh, ts seslerinin' o'zgesheliklerine, dawıssızlardın' o'z-ara almasıwlarına toqtag'an. Ol y menen j sesinin' almasıwın tariyxıy qubılıs sıpatında bahalaydı. Sonday-aq erinlik singlarizm ma'selesin ha'r ta'repleme qarastırg'an. İлимпazdın' qaraqalpaq tilinin' seslik du'zilisi boyınsha aytqan pikirlerinin' ko'pshiligi keyingi da'wirlerde ju'rgizilgen eksperimental izertlewler shınlıqqa sa'ykes ekenligin da'lilledi.

XX a'sirdin' 50-jıllarına kelip qaraqalpaq tilinin' seslik du'zilisin izertlewshi jergilikli ilimpazlar o'sip jetisiti. J.Aralbaev birinshilerden bolıp «Ha'zirgi qaraqalpaq tilinin' fonetikalıq sisteması» degen temada (Almatı, 1949) kandidatlıq dissertatsiya jaqladı. Onnıń bir qatar maqalaları baspa so'z betlerinde jariq ko'rди. Bul miynetlerde qaraqalpaq tilinin' dawıslı ha'm dawıssız fonemalarının' quramı, olardıń klassifikatsiyası ko'rsetilgen, fonemalarg'a

aritmulyatsiyalıq sıpatlama bergen. J.Aralbaev qaraqalpaq tilinde tog'ız dawıslı – monoftong, eki dawıslı-diftong bar deydi.

50-jıllarda N.A.Baskakov eki tomliq «Karakalpakskiy yazık» kitabının' baspadan shıg'ıwı qaraqalpaq til biliminin' rawajlanıwında u'lken tariyxıy waqıya boldı. Onın' ekinshi tomı fonetika ha'm morfologiya tarawlarınan turadı. Fonetika tarawında o'zinin' «Kratkaya grammatika karakalpaxskogo yazıka» miynetinde jazg'anların ha'r ta'repleme teren'lestiredi. Dawıslı ha'm dawıssızlarg'a ayırıqsha toqtap, olardıń rawajlanıw basqıshların, klassifikatsiyasın ko'rsetedi. Basqa tillerden o'zlestirilgen fonemalarg'a sıpatlama bergen. Qaraqalpaq tilinde 11 dawıslı bar dep esaplaydı. Al dawıssızlardın' fonemalıq quramı a'debiy tilde 27, xalıq so'ylew tilinde 20 dep tastıyıqlaydı. Dawıslı fonemalardı tildin' tik jag'dayı boyınsha, erinnin' qatnası boyınsha ha'm awızdın' ashılıw yamasa jaqtın' ko'teriliw da'rejesine qaray klassifikatsiyalag'an. Al dawıssızlardı jasalıw ornı, jasalıw usılı, artikulyatsiyasının' sıpatına qaray klassifikatsiyalaydı.

A'llette, N.A.Baskakov qaraqalpaq tilinin' seslik du'zilisi boyınsha aytqan pikirlerinin' ha'mmesi shınlıqqa sa'ykes kelmeydi. Bunday kemshilikler qaraqalpaq tilinin' fonetikasın keyingi da'wirlerde izertlegen ilimpazlar ta'repinen orınlı tu'rde sıng'a alındı. Solay da N.A.Baskakovtın' bul miyneti qaraqalpaq tilinin' fonetikasın qalay, qa'ytıp izertlewde og'ada u'lken a'hmiyetke iye boldı. Onda ayılğ'an bir qatar pikirler tastıyıqlanıp, bu'gingi qaraqalpaq til biliminde ken'nen qollanıwıp atr.

Qaraqalpaq tilin' fonetikası boyınsha belgili miynet jazg'anlardın' biri K.Ubaydullaev bolıp esaplanadı. Bul miynet fonetika tuwralı ulıwma mag'lıwmat, dawıslı fonemalar, dawıssız fonemalar, fonetikalıq nızamlar, pa't degen tarawlardan turadı. Qaraqalpaq tilinde 9 dawıslı fonema bar deydi. Rus tilinen kirgen so'zlerde jumsalatuğ'ın i, u fonemalarının' ren'kleri dep esaplaydı. Dawıslı fonemalardıń jasalıw ornına qarap til aldı ha'm til artı dawıslıları, erinnin' qatnasına qaray erinlik ha'm eziwlik dawıslılar, jasalıw usılına qaray ashıq ha'm qısıq dawıslılar, yamasa joqarı ko'terin'ki, orta ko'terin'ki ha'm tu'sin'ki dawıslılar dep bo'ledi. Dawıssız fonemalardıń quramı 25 birlikten turadı dep esaplaydı. Dawıssızlardın' jasalıwında dawıs ha'm shawqımnın' qatnasın, olardıń jasalıw usılın ilimpaz durıs anıqlag'an. A'llette, onın' miynetinde keyingi da'wirlerde ju'rgizilgen eksperimental izertlewler tastıyıqlamag'an pikirler, sonday-aq fonetikalıq terminlerdi qollanıwda da bir qatar qıyınshılıqlar ushırasadı. Sog'an qaramastan K.Ubaydullaevtın' bul miyneti qaraqalpaq tilinin' seslik du'zilisın u'yreniwde u'lken a'hmiyetke iye boldı.

1966-jılı O.Bekbawlovtın' «Qaraqalpaq tilinin' qubla dialektinin' fonetikalıq o'zgeshelikleri» temasında kandidatlıq dissertatsiya jaqladı. Dissertatsiyada qaraqalpaq tilinin' qubla dialektinin' o'zine ta'n seslik o'zgeshelikleri qaraqalpaq tilinin' a'debiy tiline salıstırılıp

izertlengen. Sonday-aq diftong, seslerdin' almasıwı, proteza, seslerdin' qısqarıwı ha'm tu'sip qalıwı ma'seleleri de qarastırılǵ'an. Dissertatsiyada ayırım kemshilikler de ushırasadı. Keltirilgen mısallardıń birazı dialektlik o'zgeshelikler emes, al ulıwmalıq fonetikalıq jag'daylar bolıp esaplanadı. Ayırım fonetikalıq - dialektizmler sıpatında ko'rsetken mısallar awızeki so'ylew tili ushın ta'n. Solay da, O.Bekbawlovtn' jumısı qaraqalpaq tilinin' qubla dialektinin' fonetikalıq o'zgesheliklerin u'yreniwge arnalǵ'an da'slepki jumıs sıpatında u'lken a'hmiyetke iye boldı.

1967-jılı B.Qaliev «Qazaq ha'm qaraqalpaq tillerinde qısıq dawıslı seslerdin' reduktsiyası» temasında kandidatlıq dissertatsiya jaqladı. Onın' qaraqalpaq tilindegi qısıq dawıslılardıń reduktsiyası boyınsha bir qatar maqalaları jurnal betlerinde ja'riyalandı. Onda eksperimental mag'lıwmatlar tiykarında qaraqalpaq tilindegi qısıq dawıslılardıń qısqarıwı ha'm tu'sip qalıwı sebepshi bolatug'ın fonetikalıq jag'daylar ko'rsetilgen.

1971-jılı A.Da'wletov «Ha'zirgi qaraqalpaq tilinin' vokalizmi» degen temada kandidatlıq dissertatsiya jaqladı. Onın' bul temag'a baylanıslı bir qansha maqalaları ja'riyalandı ha'm monografiyalıq jumısı kitap bolıp basılıp shıqtı. Monografiyada qaraqalpaq tilindegi dawıslı fonemalardıń quramı anıqlang'an, olarg'a artikulyatsiyalıq ha'm akustikalıq sıpatlama berilgen, diftong ma'seleleri u'yrenilgen. Sonday-aq A.Da'wletovtn' intonatsiya, dawıssız seslerdin' dizbegine ha'm distribitsiyasına baylanıslı maqalları ja'riyalandı.

1972-jılı R.Beknazarova «Ha'zirgi qaraqalpaq a'debiy tilinin' konsonantizmi» temasında kandidatlıq dissertatsiya jaqladı. Dissertatsiyada dawıssız fonemalardıń quramı, artikulyatsiyalıq ha'm akustikalıq o'zgeshelikleri, jumshalıw jiyiligi eksperimental usıllar ja'rdeminde anıqlang'an. Qaraqalpaq tilindegi dawıssızlardıń sozımlılıǵ'ı rus, ukrain tillerindegi dawıssızlar menen salıstırılǵ'an.

Qaraqalpaq tili leksikasinin' izertleniwi

Qaraqalpaq tili XX a'sirdin' 30-jıllarınan baslap haqıyqıy ilimiy-izertlew din' obektine aylandı. Bul da'wirde jazılǵ'an N.A.Baskakovtn' «Kratkaya grammatika karakalpaksogo yazıka» (To'rtku'l, 1931-1932) miynetinde leksikag'a baylanıslı bolǵ'n arab-parsı tillerinen o'zlestirilgen so'zler haqqında pikirler ushırasadı. S.E.Malovtn' sol da'wirde jazılǵ'an «Zametki o karakalpaksom yazıke» (No'kis, 1966) miynetinde de qaraqalpaq tili leksikasına baylanıslı ayırım mag'lıwmatlar bar. Bul miynetin' «Leksika, Glossariy» dep atalg'an son'g'ı bo'liminde qaraqalpaq tilinde ken' qollanılıp ju'rgen ayırım atamalar, so'zler, arab-parsı, rus tilinen o'zlestirilgen so'zler keltirilip, olardıń rus tilindegi awdarmaları berilgen. Bul so'zlerdin' ma'nisine, qanday tu'siniklerdi bildiretug'ınlıǵ'ına itibar bergен.

Qaraqalpaq tilinin' leksikasına baylanıslı N.A.Baskakovtn' 1962-jıl «Sostav leksiki karakalpaksogo yazıka i struktura slova» degen arnawlı jumısı basılıp shıqtı. Bunda qaraqalpaq

tilinin' so'zlik qurami tariyxıy shıg'ısı boyınsha bo'legın tu'rkiy ha'm mong'ol tilleri ushın ortağ so'zler toparın tu'rkiy tiller leksikasının' *eski qatlamı* dep ataydı. Sonın' menen birge qaraqalpaq tilinin' leksikasında qıtay, arab, parsı, rus tili arqalı basqa tillerden o'zlestirilgen so'zler qatlamı bar ekenin ko'rsetedi ha'm olardıń o'zlestiriw sebeplerin anıqlaydı. Arab-parsı tillerinen o'zlestirilgen so'zlerdi ma'nisi boyınsha 6 toparg'a bo'lip ko'rsetedi: diniy ma'nige iye so'zler, ilimiy terminler ha'm abstrakt tu'sinikti bildiretug'ın so'zler, ja'miyetlik-sisiy atamalar, o'ndirislik, ekonomikalıq terminler, ku'ndelikli turmısta ken' qollanilatug'ın so'zler ha'm abstrakt grammatikalıq ma'nige iye so'zler.

N.A.Baskakovtın' bul miyneti qaraqalpaq til leksikasın bunnan bılay da izertlewge bag'dar bergen ha'm bu'gingi ku'nde de o'z bahasın joytpag'an ilimiy derek bolıp esaplanadı. 1996-jılı N.A.Baskakovtın' «Karakalpanskiy yazık. IV. Leksika» degen miyneti No'kiste kitap bolıp basılıp shıqtı. Kitapta tiykarınan avtordın' joqarıda sholıw islegen miyneti orın alg'an.

Qaraqalpaq tili leksikasın izertlewde prof. E.Berdimuratovtın' miyneti ko'p boldı. Ol 1964-jılı Tashkente «Ha'zirgi zaman qaraqalpaq leksikologiyasının' ocherki» degen temada kandidatlıq dissertaciya jaqladı. Dissertaciyalıq jumısının' tiykarında 1964-jılı «Ha'zirgi zaman qaraqalpaq tili. Leksika» degen kitabın baspadan shıg'ardı. Keyin bul kitap qayta islenip 1968, 1979, 1994-jılları basılıp shıg'arıldı ha'm bu'gingi ku'nde de joqarı oqıw orınlarının' qaraqalpaq tili ha'm a'debiyatı qa'niygeligi studentleri ushın sabaqlıq retinde xızmet atqarıp kelmekte. Sabaqlıqta qaraqalpaq tili leksikologiyası pa'ninin' wazıypaları anıqlanadı. Bunnan son' so'z ha'm onın' ma'nilerine, sinonim, antonim, omonim so'zlerge, tabu ha'm evfemizmlerge sıpatlama berilgen. Keyin qaraqalpaq tilinin' so'zlik quramı tariyxıy shıg'ısı, qollanılıwı, ekspressivlik-stillik o'zgeshelikleri boyınsha u'yrenilgen. Sabaqlıqtın' son'g'ı bo'limlerinde frazeologiya ha'm leksikografiya ma'seleleri orın alg'an.

E.Berdimuratovtın' qaraqalpaq tili leksikasının' funkcionallıq stillerine arnalg'an «A'debiy tildin' funkcionallıq stillerinin' rawajlanıwı menen qaraqalpaq leksikasının' rawajlanıwı» (No'kis, 1973) monografiyalıq miyneti kitap bolıp basılıp shıqtı. Bul miynet ilimpazdın' doktorlıq dissertaciya jumısının' juwmag'ı bolıp esaplanadı. E.Berdimuratov 1973-jılı Bakude atalg'an temada qaraqalpaq til biliminde birinshilerden bolıp doktorlıq dissertaciya jaqladı. Atalg'an monografiyalıq miynette publicistikalıq, ko'rkem a'debiyat, ilimiy, ra'smiy is-qag'azları stillerinin' rawajlanıwına saykes sol stillerge ta'n leksikalıq birliklerinin' ma'nilik jaqtan rawajlanıwı, onın' sebepleri ha'm rawajlanıw jolları anıqlang'an.

Qaraqalpaq tili leksikasın izertlewge belgili u'les qoskan ilimpazlardın' biri R.Esemuratova bolıp esaplanadı. Ol 1964-jılı Tashkente «Ullı Oktyabr socialistlik revolyuciyasınan son' qaraqalpaq leksikasının' rawajlanıwı» degen temada kandidatlıq dissertaciya jaqladı. Usı

dissertatsiyalıq jumısının' tiykarında 1966-jılı «Oktyabr ha'm qaraqalpaq leksikası» degen kitabın baspadan shıg'ardı. Kitapta qaraqalpaq tili so'zlik quramının' 20-jıllardan keyingi da'wirde rus tili ha'm rus tili arqalı basqa tillerden awısqan so'zler arqalı bayıg'anın, onın' sebeplerin ko'rsetip beredi. Rus tilinen awıskan so'zlerdi to'rt da'wirge bo'lip, olarg'a ken' tu'rde sıpatlama beredi.

Qaraqalpaq tilindegi sinonim so'zler M.Qalenderov ta'repinen arnawlı tu'rde izertlendi. Ol 1970-jılı Tashkente dissertatsiya daqladı. Dissertatsiya jumısının' temasına baylanıslı ol bir neshe maqalalar jazıw menen bir qatarda eki monografiyalıq jumısın kitap etip bastırıp shıg'ardı. Olarda qaraqalpaq tilindegi sinonimlerin' payda bolıw jolları, sinonimlerin' so'z shaqaplarına qatnası, frazeologiyalıq sinonimler, stilistikalıq sinonimler, sinonimlerin' grammatikalıq o'zgeshelikleri ha'm t.b. ma'seleler izertlengen.

Qaraqalpaq tilinin' leksikasında arab-parsı tillerinen kirgen so'zler belgili orındı iyeleydi. Olardın' ko'pshiligi bu'gingi ku'nde o'z so'zlerimizdey bolıp ketken. Arab-parsı tillerinen kirgen so'zler turmıstın' barlıq tarawlarında ken'nen qollanıladı. Bunday so'zlerdin' qaraqalpaq qaharmanlıq da'stanlarda qollanılıwı ha'm olardın' tariyxıy lingvistikalıq xarakteristikası R.Bekbawlov ha'm qaraqalpaq tilin shıg'ıs tillerinen kirgen so'zdin' tariyxı J.Sha'mshetov ta'repinen u'yrenilip, olardın' izertlewleri kitap bolıp basılıp shıqtı.

Qaraqalpaq til biliminin' fonetika tarawı'ndag'i' ilimiy jan'ali'qlar

90-jıllardan baslap qaraqalpaq tilinin' fonetika tarawı akademik A.Da'wletov ta'repinen ha'r ta'repleme izertlendi. Onın' 1993-jılı «Qaraqalpaq tilinde singarmonizm» degen monografiyası kitapsha bolıp basılıp shıqtı. Kitapshada qaraqalpaq til biliminde birinshi ret singarmonizm nızamı ha'r ta'repleme izertlenip, onın' xızmeti, ta'biyatı ken' tu'rde ashıp berildi. Singarmonizm nızamı sha'rtli tu'rde dawıslılar ha'm dawıssızlar singarmonizmine bo'linip qarastırılğ'an. Al 1994-jılı «Ha'zirgi qaraqalpaq tili. Fonetika» degen joqarı oqıw orınlarının' qaraqalpaq tili ha'm a'debiyatı qa'nigeligi studentleri ushın sabaqlıg'ı kitap bolıp basılıp shıqtı. Kitapta fonetikanın' tarawları, aspektleri, izertlew usılları ko'rsetilgen. Dawıslı ha'm dawıssız fonemalardın', diftonglardın' quramı, klassifikatsiyası, akustikalıq ha'm artikulyatsiyalıq sıpatlaması berilgen. Seslik nızam ha'm seslik qubılıslar, buwın, pa't, orfografiya, orfoepiya ma'selelerine tu'sinikler berilgen.

A.Da'wletov 1994-jılı «Ha'zirgi qaraqalpaq a'debiy tilinin' seslik du'zilisi» temasında doktorlıq dissertatsiya jaqladı. 1995-jılı usı temada monografiyası basılıp shıqtı. Monografiyada til biliminin' jetiskenlikleri tiykarında ha'zirgi qaraqalpaq a'debiy tilinin' tutas seslik du'zilisi izertlengen. Qaraqalpaq tilinin' fonetikasına arnalğ'an miynetlerge ha'm en' a'hmiyetli ulıwma

tyurkologiyalıq a'debiyatlarǵa sholıw jasalıp, olarǵa sın ko'z-qarastan baha berilgen. Dawıslı ha'm dawıssızlardın' fonemalıq quramı anıqlang'an. Eksperimental mag'lıwmatlar tiykarında ha'm avtordın' o'z baqlawları boyınsha barlıq fonemalarǵa artikulyatsiyalıq ha'm akustikalıq sıpatlama bergen. Sonday-aq tu'rkiy tillerdegi baslı nızam bolǵan singarmonizmge, onın' ta'biyatı menen xızmetine toqtag'an. Singarmonizmnin' xızmetine baylanıslı dawıslı ha'm dawıssız fonemalardıń ren'kleri anıqlang'an. Bul miynet qaraqalpaq tilinin' fonetikasının' jetiskenligi bolıp esaplanadı.

1997-jılı İ. Seytnazarova «Ha'zirgi qaraqalpaq tilinde so'zlerdin' fonetikalıq variantları» temasında kandidatlıq dissertatsiya jumısın tabıslı jaqlap shıqtı. Onın' temag'a baylanıslı bir qansha maqalaları jurnal betlerinde ja'riyalandı. Dissertatsiyada qaraqalpaq tilindegi so'zlerdin' fonetikalıq variantlarının' payda bolıw sebepleri, olardıń tu'rleri anıqlang'an. Dawıslı ha'm dawıssız seslerdin' almasıwınan jasalg'an so'z variantları, orfoepiyalıq, morfologiyalıq variantları, sonday-aq o'zlestirilgen so'zlerdin' variantları, orfografiyalıq variantlardın' ha'r biri teren' izertlengen.

1997-1998-jılları B.Orınbaeva qaraqalpaq tilindegi qosımtalardıń singarmoniyalıq variantları boyınsha izertlew jumısın ju'rgizgen edi. Onın' bir neshe maqalaları gazeta-jurnal betlerinde ja'riyalandı.

1999-jılı akademik A.Da'wletovtıń «Ha'zirgi qaraqalpaq tili. Fonetika» sabaqlıǵı qayta basıldı. Bul sabaqlıqqa burıńǵı basılǵ'an «Fonetika» sabaqlıqlarına salıstırǵanda ko'plep o'zgerisler kirgizilip, ilimnin' son'g'ı jan'alıqları tiykarında tag'ı da tolıqtırılǵ'an. Sabaqlıqqa «Tildin' seslik du'zilisin izertlewdin' teoriyalıq tiykarları», «Tu'rkiy tillerdin' seslik du'zilisinin' izertleniwi haqqında», «Qaraqalpaq tili seslik du'zilisinin' izertleniwi», «Qabatlasqan dawıssızlar», «Singarmonizmnin' izertleniwi» degen temalar jan'adan kirgizilgen. Sonday-aq burın basılǵ'an basılımlardag'ı «Dawıslılardıń fonologiyalıq ha'm fonetikalıq sıpatlaması», «Dawıssızlardın' fonologiyalıq ha'm fonetikalıq sıpatlaması» degen bo'limler qayta islenip, ko'rsetpele eksperimental mag'lıwmatlar menen tolıqtırılǵ'an.

Ulıwma aytqanda, qaraqalpaq tilinin' fonetika tarawı boyınsha a'dewir jumıslar islendi. Bunda N.A. Baskakov, S.E.Malov, E.D.Polivanov, K.Ubaydullaev, D.S.Nasırov, A.Da'wletovlardın' miyneti ko'p boldı. Fonetika ma'selelerin u'yreniw eksperimental izertlewlerdi talap etedi. Sog'an qaramastan qaraqalpaq tili fonetikasının' izertleniwinde u'lken tabıslar qolǵa kirgizildi. A'llette, ha'zirgi qaraqalpaq til biliminde eksperimental izertlewler tiykarında ju'rgiziletug'ın fonetika ma'seleleri ko'p.

1997-jılı Sh.Allaniyazovanın' «Qaraqalpaq tilindegi qol o'neri leksikası» degen izertlew jumısı kitapsha bolıp basılıp shıqtı. Bul avtorlıq dissertaciya jumısının' tiykarında jazılǵ'an. Ol

1986-jılı Tashkente «Qaraqalpaq tilinde qol o'neri terminleri» degen temada kandidatlıq dissertaciya jaqlag'an edi. Kitapshada qaraqalpaq tilindegi qol o'nerine baylanıslı atamalar, olardıń ma'nileri, kelip shıg'ıw tariyxı, jasalıw usılları anıqlang'an.

Bulardan basqa qaraqalpaq tilinin' leksika ma'selelerine baylanıslı bir neshe kandidatlıq dissertaciyalar jaqlandı. A.Pirniyazova «Ha'zirgi qaraqalpaq a'debiy tilinde ja'miyetlik siyasiy leksikanın' qaliplesiwi ha'm rawajlanıw jolları» (Tashkent, 1986), Q.Paxratdinov «Qaraqalpaq tilindegi mal-sharwashılıg'ı leksikası» (No'kis, 1992), U.Da'wletova «Qaraqalpaq tilinin' a'skeriy leksikası» (No'kis, 1994), P.Na'jimov «Qaraqalpaq tilindegi ten'ewlerdin' struktura-semantikalıq o'zgeshelikleri» (No'kis, 1994). Olardıń kandidatlıq dissertaciya jumısının' temalarına baylanıslı bir neshe maqalaları baspasoz betlerinde jarıq ko'rdi. Atalıp o'tken miynetlerden, sabaqlıqlardan, dissertaciyalıq jumıslardan basqa qaraqalpaq tili leksikasının' ayırım ma'selelerine arnalg'an maqalalar da bar. Olardan Q.Ayımbetovtıń «Qaraqalpaq tilindegi o'zlestirme so'zlerdin' qollanıwı» - («Qaraqalpaq tili boyınsha izertlewler». No'kis, 1971, 133-144-betler), A.Bekbergenovtıń «Qara» so'zinin' ma'nileri haqqında» (O'zSSR İA Qaraqalpaqstan filialının' «Xabarshısı» jurnalı, 1969, № 4, 54-58-betler) , «Sinonimler ha'm antonimler» - («Qaraqalpaq tili boyınsha izertlewler» No'kis, 1971, 115-132-betler), K.İsmaylovtıń «Semanticheskiy analiz prostranstvennıx prilagatelnix «biyik», «ba'lent», «joqarı» - («Aspektı lingvisticheskogo analiza na materiale yazıkov raznıx sistem». M., 1974), T.Jumabaevtıń «Metaforalardıń semantikalıq qa'siyetleri» - («Qaraqalpaq til biliminin' geypara ma'seleleri». No'kis, 1994, 50-58-betler) ha'm t.b. maqalalardı atap ko'rsetiwge boladı.

Ulıwma, juwmaqlap aytqanda qaraqalpaq tili leksikası XX a'sirdin' 60-jıllarınan izertlene basladı. Bir qansha kesh izertleniwine qaramastan bul bag'darda ko'p jumıslar islendi. Biraq ele de arnawlı izertlewdi ku'tip turg'an ma'seleleri ko'p. A'sirese, qaraqalpaq tilinin' leksikologiya tarawın sistemalıq usıllar tiykarında izertlew bu'gingi ku'n talaplarınan payda bolıp atırg'an aktual ma'selelerdin' biri.

A'lipbedegi o'zgerisler ha'm oni'n' sebepleri

1993-jılı latin jazıwına tiykarlang'an jan'a o'zbek a'lipbesinin' qabıl etiliwi, basqa da ayırım tu'rkiy respublikalardıń latinlastırılǵ'an jan'a a'lipbege o'tiwi, solay etip du'nya ju'zlik standartlarg'a jaqınlasıwǵ'a umtılw ha'reketleri Qaraqalpaqstanda da latin jazıwı tiykarındag'ı jan'a a'lipbege o'tiwge sebepshi boldı ha'm 1994-jılı 26-fevralda 31 ha'ripten ibarat latinlastırılǵ'an jan'a qaraqalpaq a'lipbesinin' joybarı Qaraqalpaqstan Respublikası Joqarg'ı Ken'esi ta'repinen tastıyıqlandı. Ko'p uzamay bul a'lipbe joybarına o'zgerisler engizildi. 1995-

jıldın' dekabrında latin jazıwı tiykarındag'ı 32 ha'ripten ibarat qaraqalpaq a'lipbesi Qaraqalpaqstan Respublikası Joqarg'ı Ken'esinin' 1-shaqırıq besinshi sessiyasında tastıyıqlandı ha'm ol ha'zirgi da'wirde ha'reket etpekte.

Solay etip, 1994-jılı 26-fevralda qabıl etilgen Qaraqalpaqstan Respublikası Joqarg'ı Ken'esinin' nızamı boyınsha latin jazıwına tiykarlang'an qaraqalpaq a'lipbesi 31 ha'ripten ibarat bolıp, dawıslılardı an'latıw ushın 9 ha'rip, dawıssızlardı an'latıw ushın 22 ha'rip qabıl etildi. Juwan dawıslılardı an'latıwg'a *a, o, ı, u* aling'an bolsa, joqarısına qatara eki noqat qoyıw arqalı *a, o, u* juwan dawıslılarının' sa'ykes jin'ishke jubayları bolg'an *a', o, u* an'latılaturg'ın boldı ha'm *i, e* ha'ripleri qabıl etildi. Dawıssızlar ushın *b, d, f, g, g', x, h, j, k, q, l, m, n, n', p, r, s, s, t, w, y, z* ha'ripleri alındı. Eki dawıssızdın' joqarısına (*g, n*), bir dawıssızdın' to'menine (*s*) qosımsha belgi qoyılaturg'ın boldı. Orıs tilinen kirgen so'zlerdegi *v* sesin bildiriw ushın ayrıqsha tan'ba qabıl etilmedi.

Ko'p uzamay 1995-jılı 25-mayda jan'a a'lipbeni engiziw haqqındag'ı nızamg'a o'zgerisler kirgiziw boyınsha nızam joybarın qabıl etiw tuwralı Qaraqalpaqstan Respublikası Joqarg'ı Ken'esi Baslıg'ının' qararı shıqtı. Bunda *ı*, dawıslısın an'latıw ushın *w* tan'bası, *v* sesin an'latıw ushın *u'*, *w* sesin an'latıw ushın *u'*, *q* ha'm *sh* seslerin an'latıw ushın sa'ykes *k* ha'm *s* tan'baları usınıs etildi. Solay etip, u'stin belgisi tog'ız ha'ripke *a', o', u, ı* dawıslılarına, *v, g, q, n', s* dawıssızlarına qoyılaturg'ın boldı. A'lipbenin' bul joybarında latin a'lipbesinin' tu'p nusqasında bar bolg'an tan'balardı almay, onın' ornına qosımsha belgiler qoyıwg'a urınıw, sonday-aq basqa tu'rkiy tillerinin' a'lipbesinen alıslaw jag'dayları sezildi. Bul a'lipbe variantı da'slepki fevral ayında qabıl etilgen a'lipbe variantınan da sa'tsiz boldı. Sonlıqtan jan'a a'lipbe joybarı u'stinde jumıs islew toqtatılmadı. Na'tiyjede a'lipbe joybarına tag'ı da o'zgerisler kirgizilip, 1995-jıldın' 29-dekabrında Qaraqalpaqstan Respublikası Joqarg'ı Ken'esinin' besinshi sessiyasında jan'a qaraqalpaq a'lipbesi tastıyıqlandı ha'm ol ha'zirgi ku'nde ha'reket etpekte.

Da'slepki (1995-jıldın' fevral, may ayında) ja'riyalang'an a'lipbe joybarlarında *w* tan'bası *w* sesin an'latıw ushın tan'ba qabıl etilmedi. Ol xızmet *v* tan'basına ju'klendi. Solay etip, *v* tan'bası *b* ha'm *v* seslerin an'lataturg'ın boldı. Bul maqullawg'a turarlıq jag'day edi. Sırttan kirgen so'zler ushın qosımsha tan'ba qabıl ete bermesten, tu'pkilikli so'zlerdegi jaqın seslerge aling'an tan'bag'a ol xızmetti ju'klewge boladı. Bul du'nya tillerinin' ta'jiriybesinde ken'nen qollanıladı. Son'g'ı may ayında ja'riyalang'an a'lipbe joybarında kerisinshe *w* birotala alınıp taslanıp *v* sesin bildiriw ushın *v* tan'bası, *w* sesin an'latıw ushın *v* tan'basının' alınıwı da durıs sheshim bolmadı. Sebebi orıs tilinen kirgen *vagon, avans* sıyaqlı sheklengen sandag'ı so'zlerde jumısalaturg'ın, qaraqalpaq tilinde ayrıqsha fonema ekenligi tolıq da'lillenbegen sestı an'latıw ushın arnawlı *u'* tan'basın qabıl etip, al o'z aldına ayrıqsha fonema ekenin gu'mansız taw, *waqıt* sıyaqlı tu'pkilikli

so'zlerde ken'nen qollanilatug'm *w* sesi ushin ayriqsha tan'ba qabil etpesten, ol wazıypanı qosımsha belgi qoyıp, *v* ha'ribine ju'klewdin' o'zi naduris boladı. Latin a'lipbesinin' tu'p nusqasında erinlik-tislik, juwısm'qı, u'nli dawıssız sestı an'latıw ushin *v* ha'ribi, al qos erinlik juwısm'qı sonor dawıssız sesli an'latıw ushin *w* ha'ribi bola tura, qaraqalpaq tilinde onday eki tu'rli dawıssız seslerdi (*v*, *w*) an'latıw ushin bir tan'banı (*w*) paydalanıw a'meliy jaqtan da, teoriyalıq jaqtan da dupıslıqqa sa'ykes kelmeytug'm edi. A'lipbe quramına *w* tan'bası kirgizilip, bul qa'telik du'zetildi.

Bizin' ha'zirgi qollanılıp atırg'an latinlastırıl'g'an jan'a a'lipbemiz, imla qag'ıydalarımız ele de jetilistiriwdi, qayta qarap shıg'ıwdı talap etedi. Biz bunnan burınraq waqıtta ayırım miynetlerde a'lipbemizdi ele je jetilistiriw boyınsha, atap aytqanda *q* ha'm *k* tan'balardı bir ha'rip penen (*k* ha'ribi menen), *g*' ha'm *g* tan'balardı eki tu'rli tan'ba menen emes, al tek bir ha'rip penen (*g* ha'ribi menen) an'latıw kerek ekenligin, bunın' teoriyalıq jaqtan da, a'meliy jaqtan da durıs bolatug'ınlıg'ın da'lillegen edik. Tilekke qarsı usı ku'нге shekem bul pikirge qosıl'g'an yamasa qarsı bolg'an qa'nigelerdin' pikiri jariq ko'rmedi. Usı jerde til biliminin' rawajlanıwının' belgili bir basqışında payda bolg'an ayırım qa'te pikirdi du'zetiw ha'm tolıqtırıw, ilim jetiskenliklerin a'meliy iste qollanıw wazıypamız ekenligin eske salmaqshımız. Shınında da *k* ha'm *q* ha'ripleri ornına tek bir *k* tan'bası qollanılsa ol juwan dawıslılar (*a*, *ı*, *o*, *u*) menen kelgende *k* bolıp oqılsa, jin'ishke dawıslılar menen (*a*, *o*, *u*, *i*, *e*) menen kelgende *k* bolıp oqılsa; sol sıyaqlı *g*' ha'm *g* ha'ripleri de tek bir *g* tan'bası menen berilse, ol juwan dawıslılar menen kelgende *g*', jin'ishke dawıslılar menen kelgen *g* tu'rinde oqılsa a'meliy ha'm teoriyalıq jaqtan ju'da' durıs bolar edi. Ko'pshilik tu'rkiy tillerde a'lle qashan sonday etip berilgen. Usı *q-k*, *g'-g* dawıssızlarınan basqa dawıssız fonemalar qaraqalpaq tilinde mudamı dawıslılardıń in'g'ayına baylanıslı juwan dawıslılar menen bir buwında kelgende juwan, jin'ishke dawıslılar menen bir buwında kelgende jin'ishke tu'rinde aytılsa da, ma'selen, *tas-tes* jubaylas so'zlerinde aldın'g'ı juwan buwında *t* ha'm *s* dawıssız sesleri juwan, son'g'ı jin'ishke buwında ol sesler jin'ishke halında aytılıwına qaramastan ayriqsha tan'balardı menen belgilenbeydi. Bunın' za'ru'rligi de joq. Olardıń juwan-jin'ishkeligi buwınının' ha'm buwın qurawshı dawıslılardıń juwan-jin'ishkeligi menen ajıralmas baylanıslı boladı. Tek *q-k*, *g'-g* dawıssızlarına kelgende g'ana bul nızamlılıq buzıladı, yag'nıy juwan variantlar (ren'kler) *q*, *g*' tan'balardı menen, al jin'ishke variantlar sa'ykes *k*, *g* tan'balardı menen belgilenedi. Kerisinshe juwan variantlar bolg'an *q*, *g*' jin'ishke dawıslılar menen, al jin'ishke variantlar bolg'an *k*, *g* juwan dawıslılar menen bir buwınının' qurımandı ushıraspaydı.

Al kirill jazıwı tusında juwın *q*, *g*' dawıssızları juwan dawıslılar menen birge jin'ishke dawıslılar menen de ushırasadı dep *qa'dem*, *qa'dir*, *g'a'lle*, *g'a'ziyne* usag'an so'zlerdi, jin'ishke

k, g dawıssızları jin'ishke dawıslılar menen birge juwan dawıslılar menen de jumsala beredi dep *kanal, kamal, gazeta, garaj* usag'an so'zlerdi mısalg'a keltiriw nadurıs boladı. O'ytkeni kirill jazıwı boyınsha *qa'dem, g'alle* sıyaqlı so'zlerdin' birinshi buwındag'ı dawıslılardı jin'ishke fonema dep esaplap *a'* ha'ribi menen, *kanal, gazeta* sıyaqlı so'zlerdin' birinshi buwındag'ı dawıslılardı juwan fonema dep esaplap *a* ha'ribi menen jazıwdın' o'zi qa'te bolg'an. Durısında da, dawıssız fonemalardı juwan ren'kileri bolg'an *q, g'* menen juwan *a* foneması, jin'ishke ren'kileri bolg'an *k, g* menen jin'ishke *a* foneması dawıslı foneması bir buwında kelgen. Solay etip, juwan dawıslı menen dawıssızdın' juwan variantlarının', jin'ishke dawıslı menen dawıssızdın' jin'ishke variantının' keliw nızamlıg'ı saqlanadı. Bul nızamlılıqlar tosınnan bolg'an emes. Ol qaraqalpaq tilinin' baslı seslik nızamlıg'ı: juwan buwında tek juwan dawıslı ha'm dawıssız, jin'ishke buwında tek jin'ishke dawıslı ha'm dawıssız *g'*ana qatarlasıp kele aladı. Tilimiz bul nızamnın' buzılıwına jol qoymaydı. Solay etip, sırttan kirgen so'zler de tilimizdin' tiykarg'ı nızamlılıg'ına bag'ındırılıp *gazeta, garaj* usag'an orıs tilinen kirgen so'zler de *gazeta, garaj* tu'rinde qaraqalpaq tilinin' nızamlılıg'ına bag'ing'an halda da jazılıwı ta'miyinlenedi.

Juwmaqlap aytqanda, qaraqalpaq a'lipbesinin' tariyxı ju'da' uzaq bolmaganı menen az waqıt ishinde 4 ret o'zgeriwi, pu'tkilley ha'r qıylı bolg'an u'sh tu'rli a'lipbelerdin' turmısqa endiriliwi bul tarawdın' mashqalalarının' az emes ekenligin, a'lipbe ha'm imla qag'ıydaları u'stinde ele de ko'p jumıs islew kerekligin ko'rsetedi.

Fonema teoriiyasi'

Fonologiya lingvistikali'q ilim retinde keyingi da'wirde qa'liplesti. Da'stu'r boyi'nsha tildin' seslik du'zilisi fonetikada so'z etiledi. Bul da'stu'rli tu'sinikler endi jetkiliksiz ekenligi sezildi. Fonetika iliminin' rawajlanı'wi'ni'n' belgili bir basqı'shi'nda fonema teoriiyasi' payda boldi'. Oni'n' tiykari'n sali'wshi' rus - polyak ilimpazi' Boduen de Kurtene boldi'. Ol XIX a'sirdin' 70-ji'llari'nda-aq fonema tu'sinigin lingvistikag'a engizdi. Ses tu'sinigine qarama-qarsi' qoyi'w maqsetinde fonema tu'sinigi lingvistikag'a kelip kirdi. Mine sol da'wirden baslap fonologiyani'n' birligi (edunitsasi') bolg'an fonema lingvistikada teoriyali'q tu'sinik retinde so'z boli'p keldi ha'm ha'r qi'yli' avtorlar ta'repinen tu'rlishе talqi'landi'. Fonema teoriiyasi'ni'n' ashi'li'wi' ha'm oni'n' rawajlandi'ri'li'wi', ol haqqi'ndag'i' ilimnin' payda boli'wi'na tiykar boldi'. Biraz avtorlar ses ha'm fonema tu'siniklerin birdey yamasa sinonim retinde qarasa, al ko'pshilik ali'mlar bul eki tu'sinikti (ses ha'm fonema tu'siniklerin) printsipial tu'rde ha'r tu'rli tu'sinikler dep esapladi'. Lingvistikada ses ha'm fonema ha'r qi'yli' tu'sinikler retinde qarali'wi' menen olardi' izertleytug'i'n ilim haqqi'nda da pikirler ju'zege keldi. Fonetika iliminin'

rawajlani'wi' menen seslerdi izertlewdin' eki aspekti (ta'repi) tu'sinigi payda boldi'. Bul eki aspekt bir na'rsenin' eki ta'repi retinde qaraldi'. Ayri'qsha bir seske si'patlama bere oti'ri'p, ol sestin' anaw yamasa mi'naw fonemani' an'latatug'i'nli'g'i'n ayta oti'ri'p ol birliktin' bir jag'i'nan oni'n' basqa seslerden artikulyatsiyali'q-akustikali'q qa'siyetlerinin' ayi'rmashi'li'g'i'n boli'p turatug'i'nli'g'i'n, ekinshi jag'i'nan, ol ayri'qshali'qlardi'n' basqa seslerden ayi'ri'li'p turatug'i'nli'g'i'n maqset etti. Solay etip sestin' fonetikali'q aspekti menen fonologiyali'q aspekti bir-biri menen baylani'si'p ketetug'i'nli'g'n ko'rsetti. Fonetikali'q aspekt bul seslerdin' artikulyatsiyali'q-akustikali'q ta'repi, fonologiyali'q aspekt ol seslerdin' basqa seslerden ma'ni o'zgeriwge qatnasi' jag'i'nan ayi'ri'p turi'wi'. Fonetikali'q aspekt ha'm fonologiyali'q aspekt bir-biri menen o'tlesip turadi'. Soni'n' menen birge fonetikali'q aspekt fonologiyali'q aspektten g'a'rezli boladi'. Bul g'a'rezlilik ol seslerdin' artikulyatsiyali'q-akustikali'q si'patlamasi' menen baylani'sli' boladi', yag'ni'y fonemani'n' ma'ni ayi'ri'wshi' belgisi oni'n' artikulyatsiyali'q-akustikali'q si'patlamasi' menen baylani'sli' boladi'. Solay etip seslerdin' eki aspektinin' boli'wi' fonetika ha'm fonologiya degen tu'siniklerdin' payda boli'wi'na ha'm olardi'n' ha'r qaysi'si'n ayri'qsha ilim si'pati'nda qarawdi'n' za'ru'rligin keltirip shi'g'ardi'. A'llette, ko'pshilik ilimpazlar fonetika menen fonologiyani'n' bo'lek-bo'lek ilim retinde qarali'wi'na qarsi'. Ma'selen Amsterdam qalasi'nda 1968-ji'li' baspadan shi'qqan toplamda Malmberg ta'repinen jazi'lg'an usi' da'wirge shekem fonetikani', seslik substantsiyani' ta'biyat ilimi retinde qaraw, fonemani'n' funksional ta'repin fonologiya dep qarap oni' gumanitar ilim dew bul ju'da' sa'tsiz ali'ng'an pikirler. Bunday pikirdi biz qollap quwatlamaymi'z. Forma ha'm substantsiyani'n' bir-birin toli'qti'ri'p turatug'i'nli'g'i'n ha'm olar birlikte analiz etiletug'i'li'g'i'n moyi'nlaymi'z degen pikirdi aytadi'. G.Xamarstem: «fonetika» ha'm «fonologiya» ortasi'nda qarama-qarsi'li'q joq sebebi, olar bir-birisiz jasay almaydi'. Bunday pikirdi yag'ni'y fonetika menen fonologiyani'n' bsqa-basqa ilimler emes ekenligin sol waqi'tta ko'pshilik rus ilimpazlari' quwatladı'. Ma'selen, A.A.Reformatskiy fonetikani' ta'biyat ilimlerine beriwge bolmaydi', bul uli'wma til biliminin' ma'selesini dep atap ko'rsetti. Usi' eki aspektti yag'ni'y bir ilimnin' eki aspektin fonetika ha'm fonologiyani' birlestiriw ha'm qanday da bir jan'a termindi oylap tabi'wshi'li'qqa umti'li'wshi'li'q ha'reketleri ori'n aldi'. Ma'selen, fonemologiya degen termin bul fonema haqqi'nda degenge tuwra keletug'i'n tar ma'nidegi tu'sinik boldi'. «Laletika» 1948-ji'li' shi'qqan Forxxammer degen fonolog ilimpazdi'n' miynetinde usi'nday termindi usi'ndi'. L.V.Sherba fonetika terminin qollani'wdi' dawam qi'li'wdi'n' ta'repdari' boldi' ha'm solay boli'p qaldi'. «Fonologiya» degen atama 1870-ji'li' İ.A.Boduen de Kurtene «Fonetika» ma'nisinde tar ma'nide fonematikali'q aspektti an'lati'w ushi'n qollang'an edi. Biraq 30-ji'llarg'a kelgende N.S.Trubetskoy fonetika ha'm fonologiyag'a pu'tkilley basqa ko'z-qarasta qaradi'. Til

ha'm so'ylew degen tu'siniklerge ayri'qsha ma'ni berdi. Bir adam ekinshi adamg'a bir na'rseni aytatug'i'n bolsa bul so'ylew arqali' iske asadi'. So'ylew - bul belgili bir waqi'tta, belgili bir ori'nda iske asadi'. So'ylew so'ylewshi ha'm ti'n'lawshi'ni'n' boli'wi'n talap qi'ladi'. So'ylew akti sol arqali' iske asadi'. So'ylewshi, ti'n'lawshi' ha'm predmet bir so'ylew aktinen einshi so'ylew aktine o'tkende o'zgeriske ushi'raydi'. So'ylew aktinde so'ylewshi menen ti'n'lawshi' bir-birin tu'sinisiwi sha'rt.

Til turaqli' boladi', so'ylew turaqsi'z boladi'. Til sol tilde so'ylewshilerdin' sanasi'nda o'mir su'redi. Ol sheksiz ko'p sandag'i' ani'q so'ylewlerde a'melge asadi'.

Fonologiya tarawi' boyi'nsha rus lingvistikasi' si'rt eller til biliminen anag'urli'm alda turdi'. «Uli'wma lingvistikali'q problemlardi' islep shi'g'i'wda rus ha'm polyak ilimpazlari' o'z da'wirinin' g'ana emes, ha'tteki bizin' menen zamanlas bati's evropa ilimpazlari'nan ko'p alda turdi', dep jazdi' E.D.Polivanov («Za marksistskoe yazi'koznanie». M.,1931). 1902-ji'li'-aq «Entsiklopediyali'q so'zliktin'» 71-tomi'nda S.Bulichtin' fonema haqqi'nda ko'lemli maqalasi' basi'lg'an edi. Onda I.A.Boduen de Kurtenenin' teoriyasi'na kritikali'q ko'z qaras bayanlang'an. Al si'rt el entsiklopediyalari'nda ha'tte 20-30-ji'llarda da fonema haqqi'nda hesh na'rse ayti'lmag'an.

1925-ji'li' G.O.Vinokur fonema haqqi'ndag'i' ilimnin' payda boli'wi'nda Boduennin' mektebinin' rolin atap ko'rsetken edi:

«Boduen de Kurtene rus ilimine «fonema» terminin engizdi.

Boduen de Kurtene ha'm oni'n' sha'kirtleri N.V. Krushevskiy, a'sirese L.V.Sherbalardi'n' miynetleri tiykari'nda til bilimi fonema haqqi'ndag'i' tiykarli' ilimge iye boldi'. Bul keleshekte fonologiyali'q teoriyalardi'n' rawajlani'wi'na ha'm ayi'ri'm tillerdin' fonetikasi'ni'n' teren'irek izertleniwine jol ashi'p berdi.

Fonemani'n' tiykarg'i' tu'ri i basqa dawisli'lar menen qalay qarsi' tursa, i fonemasi'ni'n' variatsiyasi' i' da sonday qarsi' qoyi'ladi': mi'l-m'i'l, ma'l-m'a'l, mo'l-m'o'l, m'el. Variatsiya fonemani'n' tiykarg'i' tu'ri menen ten'dey xi'zmet atqaradi'. Sonli'qtan variatsiya pozitsiyali'q jaqtan sheklengen halda jumsalatum'i'n fonemani'n' tiykarg'i' tu'rinin' seslik sinonimi boladi'. [k'g'x' - jumsaq i,s nin' aldi'nda k,g,x ni'n' variatsiyasi'].

Variant fonemani'n' belgili bir jag'dayda artikulyatsiyali'q-akustikali'q jaqtan basqa fonema menen birdey boli'p ketiwi, ayi'rmashi'li'qqa iye bolmay qali'wi'nda ko'rinde. Solay etip variant eki ha'm onnan da ko'p fonemani'n' orni'n almasti'ri'wshi', seslik omonim si'pati'nda jumsaladi'. Ms: lug-luk=luk, prud-prut=prut, glaz-glas=glas, kaza-kasa=koz-kos=kos.

3. Tildin' fonemali'q sostavi' tek ku'shli pozitsiyada g'ana ko'riniwi tiyis.

4. Eger de bir seslik birlik belgili bir morfemag'a ku'shli pozitsiyada kele almaytug'i'n bolsa, onda ol seslik birlikti belgili bir fonemag'a jatqari'wg'a bolmaydi'. Al oni' «giperfonemani'n» ag'zasi' dep esaplaydi' (korava).

Til biliminde ses ha'm fonema terminleri sinonim tu'rinde de jumsala beredi. Biraq olar birdey tu'sinikler emes. Tilde sesler og'ada ko'p, ha'tteki sheksiz ko'p tu'rli. Al fonemalar ha'rbir tilde qatan' sheklengen mug'darda jumsaladi'. Bunda tilde seslerdi bildiretug'i'n ayri'qsha «cesler» boladi' degen tu'sinik tuwmawi' kerek, a'lbeste. Tildegi ha'r bir fonema tu'rli fonetikalig' jag'dayda belgili da'rejede seslik o'zgerislerge ushi'rap, ha'r qi'yli' ren'kler (allefonlar) tu'rinde o'mir su'redi. (1.46)

Lingvistika iliminin' rawajlani'wi'ni'n' belgili bir basqi'shi'nda ses tu'sinigine qaramaqarsi' qoyi'li'w ushi'n fonema tu'sinigi payda bolg'an. Ani'g'i', seslerdin' fizikalig' ta'biyati' menen ma'ni ortasi'ndag'i' sa'ykesliktin' bolmawi'nan fonema tu'sinigi kelip shi'qqan edi. bug'an en' birinshi ret ko'rnekli ilimpaz I.A.Boduen de Kurtene di'qqat awdardi'. «Fonema», «fonologiya» terminleri Boduenge shekem de qollani'lg'an menen fonema teoriyasi'ni'n' tiykari'n sali'wshi' I.A.Boduen de Kurtene boli'p qaldi'. Sebebi ol 1870-ji'li'-aq o'z maqalasi'nda tildegi seslerdin' fizikalig' ta'biyati' menen olardi'n' ma'nisi ortasi'ndag'i' sa'ykes kelmewshilik qubi'li's haqqi'nda jazdi' (2,66) ha'm sol arqali' fonema teoriyasi'n ashti'.

Ko'rinip turg'ani'nday bunnan sa'l kem ju'z ji'l buri'n fonema ha'm oni'n' ren'klari jo'ninde akad. L.V.Sherba ta'repinen berilgen si'patlamalar bul ma'sele jo'nindegi bizin' ha'zirgi tu'siniklerimizge ju'da' jaqi'n keledi.

Sherba (Leningrad) fonologiyali'q mektebinin' ko'rnekli wa'kili prof. M.Matusevich, L.R.Zinder ha'm olardi'n' sha'kirtleri ta'repinen fonema teoriyasi' tag'i' da rawajlandi'ri'ldi'.

«Uli'wma fonetika» miyneti o'zi tiri waqti'nda jazi'wdi' oylap ju'rgen, biraq u'lger almagan L.V.Sherbani'n' bul a'rmani' oni'n' sha'kirtleri ta'repinen iske asi'ri'ldi'.

L.R.Zinderdin' «Uli'wma fonetika» miynetinin' «Fonema haqqi'nda ta'liyamat» (1,36-63) bo'liminde so'ylew ag'i'mi'n' dara seslerge bo'liw fiziologiyali'q yamasa fizikalig' tiykarda emes, al tek lingvistikali'q tallaw tiykari'nda mu'mkin ekenin, fonemani'n' tek ma'ni ayi'ri'wshi' belgilerdin' g'ana ji'yi'nti'g'i'nan emes, sonday-aq ma'ni ayi'ri'wg'a qatnaspaytui'n belgilerdin' de qatnasi'nan turg'anli'g'i'n' ilimnin' son'g'i' jan'ali'qlari' tiykari'nda da'lillep ko'rsetti. A'sirese fonema ha'm allofonlar (ren'kler) jo'nindegi pikirler ayri'qsha di'qqatqa i'layi'q. Boduen de Kurtene'ni'n', ayi'ri'qsha L.V.Sherbani'n' islerin' dawam ettiriwshi si'pati'nda L.R.Zinder fonemani'n' allofonlarda (ren'klarde) o'mir su'retug'i'nli'g'i'n' ayta kelip, «lingvistikada barli'q seslik ko'p tu'rliklik ten'dey a'hmiyetli emes, al fonetikalig' jag'daydi'n' sebebinen payda bolatug'i'n yamasa dialektlik ha'm t.b. jag'daylardan payda bolg'an, seslik ha'r

qi'yli'li'q allofonlardi' (ren'klerdi) do'retedi, ilim ushi'n a'ne sol a'hmiyetli hm izertlewge i'layi'q, al so'ylewshinin' individual o'zgesheliklerine baylani'sli' yamasa bir adamni'n' tu'rli halatta boli'wi'nan tuwatug'i'n seslik o'zgeshelikler lingvistika ushi'n hesh qanday a'hmiyetke iye emes ha'm ol arnawli' izertlew obekti bolmaydi'» (1,46-77) degen jan'a pikirlerdi keltiredi.

Shi'ni'nda da, tilde sesler ko'p tu'rli. Ha'r bir adamni'n' o'zinshelik o'zgesheligine baylani'sli' so'ylew ag'zalari'ni'n' fiziologiyali'q jaqtan belgili da'rejede ha'r qi'yli' boli'wi' so'zsiz seslik ha'r qi'yli'li'qti' do'retedi. Sunday-aq bir sestin' o'zin bir adam a'ste, qatti', ortasha ha'm t.b. tu'rinde tu'rlish e ayti'wi' mu'mkin. Ha'tteki bir ayti'lg'an sestin' adam da'l ha'm pu'tkilley birdey etip ekinshi ma'rte qaytalap ayti'wi' mu'mkin emes. Bul jag'day sezgir apparatlarda eksperiment qoyi'w arqali' ani'qlang'an. Biraq biz onday seslik ha'r qi'yli'li'qqa hesh di'qqat awdari'p oti'rmaymi'z. Olar til ilimi ushi'n da hesh a'hmiyetke iye bolmaydi'. Soni'n' menen birge bul ses tin' tu'rli fonetikali'q jag'dayda keliwi na'tiyjesinde payda bolatug'i'n seslik ha'r qi'yli'li'q (ma'selen, t sesinin' juwan eziwlik dawi'sli'lar menen bir buwi'nda kelse, juwan eziwlik tu'rinde jin'ishke eziwlik dawi'sli'lar menen kelse jin'ishke eziwlik tu'rinde, juwan erinlik dawi'sli'lar menen kelse juwan erinlik tu'rinde, jin'ishke erinlik dawi'sli'lar menen bir buwi'n qurami'nda kelse, jin'ishke erinlik tu'rinde (t,t,t) tu'rinde keliwi u'lken a'hmiyetke iye boli'p, bul lingvistika iliminin' izertlew obekti boladi'. Biraq buni' a'piwayi' so'ylewshiler a'dette elestirmeydi. Olar ushi'n bul a'hmiyetli emes. A'dettegi so'ylewshiler ushi'n t, t, t t.b. seslik ayi'rmashi'li'qlar emes, al t, d, s t.b. si'yaqli' seslik ayi'rmashi'li'qlar, yag'ni'y so'zlerdin' ma'nisin yamasa formasi'n o'zgartiwge qatnasli' bolg'an seslik o'zgeshelikler a'hmiyetli. Olar birinshi gezekte sog'an di'qqat awdaradi'.

Tilde sesler og'ada ko'p tu'rli. Al fonema ha'r bir tilde sheklengen, sanawli'. Ha'rbir tilde dawi'sli' ha'm dawi'ssi'zlardi'n' mug'dari' sol tildin' o'zinsheligine qaray sheklengen boladi'. Ses degen tu'sinikten fonema degen tu'sinikti aji'rati'p ali'p qaraw usi'nnan tuwg'an. Yag'ni'y belgili bir sesler belgili bir toparlarga ja'mlenedi, ol toparlardin' ati'n fonema dep ataw kerek. Bunnan seske qarama-qarsi' qoyi'latug'i'n fonema tu'sinigi kelip shi'qti'. Ses ha'm fonema tu'siniklerin sinonim retinde paydalanami'z. Biraq printsipial jag'dayda qarag'anda olar aji'raladi'. Sunday bir seslik ayi'rmashi'li'qlar bar ol seslik ayi'rmashi'li'qlarg'a sol tilde so'ylewshilerde kewil bo'lmeydi, al sonday bir seslik o'zgeshelikler bar ol so'zlerdin' ma'nisin o'zgartiwge qatnasadi', oni' so'ylewshi menen ti'n'lawshi' da aji'rata aladi'. Soni'n' menen birge ses ha'm fonema eki tu'rli basqa basqa na'rseler emes. Seslerdi an'latatug'i'n ayri'qsha sesler, fonemani' an'latatug'i'n onnan basqa sesler joq. Til fizikali'q qa'siyetlerge iye bolg'an seslerden turadi'. Tilde seslerden basqa fizikali'q qubi'li's joq. Biz ses ha'm fonema dep bo'lgende lingvistika ilimi jetiskenligi basqi'shi'nda ilimiy izertlew ushi'n til qubi'li'slari'n

ilimiy jaqtan tu'sindiriw ushi'n qollanami'z. Bul bir ko'z-qarastan qarag'anda ses ha'm fonema pu'tkilley basqa-basqa dep aji'rati'wg'a bir tu'rli ilimnin' eki tu'rli obekti dep qarawg'a bolmaydi'.

Leksikologiya

Til haqqi'nda oylasaq en' aldi' menen bizin' ko'z aldi'mi'zg'a so'z keledi. Biz so'z haqqi'nda oylaw arqali' tildi tu'siniwge umti'lami'z. O'ytkeni so'z til haqqi'ndag'i' ma'selelerdi ani'qlawdag'i' en' tiykarg'i' birlik boli'p esaplanadi'. Olay bolatug'i'n bolsa ha'zirgi zaman qaraqalpaq a'debiy tilinin' leksikasi'n, oni'n' semasiologiyali'q ayri'qshali'qlari'n ani'qlaw ushi'n biz en' tiykarg'i' kategoriya bolg'an so'z haqqi'nda a'n'gime etiwimiz kerek. Oni'n' u'stine so'z leksikologiyani'n', oni'n' aji'ralmas bir bo'legi semasiologiyani'n' tiykarg'i' obekti boli'p tabi'ladi'.

Qaraqalpaq tilinde leksikologiya tildin' so'zlik qurami' haqqi'ndag'i' ilim, al semasiologiya so'z ma'nisi haqqi'ndag'i' ilim. Biz so'zdi izertlew arqali' oni' ha'zirgi zaman qaraqalpaq a'debiy tilinin' so'zlik qurami'ni'n' tiykarg'i' birligi dep qaraymi'z, o'ytkeni qaraqalpaq tilinin' leksikasi' mine usi' so'zlerdin' ji'ynag'i'nan quralg'an. Ha'r qanday *so'z* bizdi qorshag'an obektiv du'nyani'n' shi'nli'g'i', tilimizdegi konkret sa'wlesi boli'p esaplanadi'. Biz qanday da bir na'rse tuwrali' oylaytug'i'n bolsaq yamasa bir predmetti tu'sinip qabi'l etetug'i'n bolsaq, onda ol tuwrali' tildin' materialli'q qabi'g'i' (obolochkasi') arqali' g'ana oylap, sol predmetti so'z tu'rinde tu'sinip qabi'l etemiz. Ma'selen, ma'kke, paxta, kitap, qag'az, el, watan ha'm tag'i' basqa usi'larg'a usas obektiv du'nyadag'i' predmetler tuwrali' oylag'ani'mi'zda, en' aldi' menen bizin' sanami'zg'a sol predmetlerdin' so'z tu'rindegi tu'sinikleri kelip tu'sedi. Al *so'z* bolsa usi' predmetler haqqi'ndag'i' tu'siniklerdin' tilimizdegi sa'wleleniwi boli'p esaplanadi'. Ha'r qanday tu'sinik tek so'z formasi'nda g'ana o'mir su're aladi'. Tu'sinik penen so'z arasi'nda og'ada ti'g'i'z birlik bar, olar ekewin bir-birinen aji'rati'p taslawg'a bolmaydi'. Soni'n' menen birge olardi' birdey dep qarawg'a bolmaydi'. O'ytkeni so'z tildin' birligi bolsa, tu'sinik oylawdi'n' (mi'shlenie) birligin quraydi'. So'z benen tu'sinik bir-birisiz jasay almaydi' ha'm olardi'n' biri ekinshisin do'retedi eken dep oylaw naduri's boladi'.

Tu'sinik adamlardi'n' ja'miyetlik praktikasi' protsessinde payda boli'p ha'm rawajlani'p oti'radi', adamlardi'n' obektiv shi'nli'qti' tani'wi'ni'n' kem-kem teren'lesiw ha'm rawajlani'wi' menen ol da rawajlana beredi. Bul na'rse, a'l'bette, tilden ti'sqari' emes, al til menen birge, tildin' tiykari'nda g'ana boladi'.

Bul jerde mi'na na'rzeni de belgilep o'tiw kerek. Anaw ya mi'naw tu'sinikti bildiretug'i'n so'zde sol tu'sinik birew g'ana boladi'. Biz da'rya desek, bizin' sol predmet

haqqi'ndag'i' tu'sinigimiz birew g'ana ekenligi belgili. So'z bolsa tek jalg'i'z bir ma'nini an'lati'w menen sheklenbeydi. Ma'selen, usi' "da'rya" degen so'zdin' o'zi bir neshe ken'eygen ma'nilerde qollani'la beriwi mu'mkin: da'rya-jap, salma, ko'l, ten'izlerden o'zinin' ayri'qsha belgileri arqali' ayi'ri'latug'i'n suw ag'atug'i'n da'rya, kewlin'-da'rya degende ken', tasqi'n, ko'terin'ki degen ma'nilerde ha'm t.b. Al endi usi' so'zdin' bir neshe ma'nilerde qollani'la ali'w uqi'pli'li'g'i' ol so'zdin' belgili bir kontekstlerde bir neshe sa'ykes tu'siniklerdi an'latatug'i'nli'g'i'n da ko'rsetedi.

So'zdin' bunday so'z ma'nisi tu'rinde iske asatug'i'n bir neshe tu'siniklerdin' materialli'q qabi'g'i' (oborochkasi') xi'zmetin atqari'wg'a uqi'pli'li'g'i' semasiologiyali'q ni'zamli'li'qti'n' tiykari' boli'p esaplanadi'.

Qaraqalpaq tilindegi so'zler o'zinin' ayti'li'wi'na ha'm fonetikali'q qurami'na iye. Ma'selen, adam, oqi', teatr degen so'zler bir-biri menen o'zinin' fonetikali'q jaqtan o'zgeshe ayti'li'wi', seslik qurami' boyi'nsha aji'rati'li'p oti'radi'. Olardi'n' ha'r qanday fonetikali'q quramg'a iye boli'wi'ni'n' tiykarg'i' sebebi sonda, olar bir-birinen ayi'ri'latug'i'n belgili bir ma'nilerge iye. Qa'legen so'zlerdin' qalay bolsa solay birige qoyi'wi'nan so'z payda bola bermeydi. Seslerdin' so'z boli'p birigiwin ta'miyin etetug'i'n na'rse ma'ni boli'p tabi'ladi'. Mine usi' belgili bir ma'nige baylani'sli' tildin' ni'zamli'qlari' tiykari'nda birlesken ses yamasa sesler ji'ynag'i' g'ana so'zdi quray aladi'. Al qaraqalpaq tilinde so'z belgili bir ma'nige iye, wol qaraqalpaq tilinin' ni'zamlari' tiykari'nda birlesken ses ha'm sesler kompleksinen ibarat. Oni'n' seslik quri'li'si' si'rtqi' ta'repin quraydi' da, al ma'nisi ishki ta'repin quraydi'. Mine sol si'rtqi' ha'm ishki ta'replerinin' birliginen so'z payda boladi'.

Leksema ha'm so'z.

So'z degenimiz predmet, qubi'li's ya solarg'a baylani'sli' belgilerdin' tilimizdegi sa'wlesi, atamasi' deytug'i'n bolsaq, bunnan ol sol predmet ya qubi'li'sti'n' ta'biyg'i'y qa'siyetin bildiredi degen ma'ni kelip shi'qpaydi'. O'ytkeni so'z o'zinin' seslik ko'rinishi menen predmettin' ta'biyg'i'y qa'siyetin ko'rsetetug'i'n bolg'anda onda so'zler awi'spali' ma'nige iye bolmag'an bolar edi, birdey sesler ji'ynag'i' menen ha'r tu'rli predmetlerdi atawg'a bolmas edi.

Sunday-aq qaraqalpaq tilinde de *so'z predmettin' o'zi emes, al sol predmet haqqi'ndag'i' tu'siniktin' tilimizde so'z formasi'nda tu'siniletug'i'n, qabi'l etiletug'i'n real sa'wlesi (vi'rajenie)*. Ol o'zinin' ma'nisi boyi'nsha *uli'wmalasti'ri'wshi' qa'siyetke* iye. Ma'selen, bali'q degen so'zdi ali'p qarayi'q. Bul so'zdin' *uli'wmali'sti'ri'wshi'* ma'nisi sonda, bali'q degende biz bir tekles bir neshe predmetler haqqi'nda *uli'wma g'ana tu'sinikke* iye

bolami'z. Bali'qti'n' tu'rleri ko'p. Usi'g'an baylani'sli' qaraqalpaq tilinde ol ha'r tu'rli atamalar menen ataladi': sazan, shabaq, bekire, i'laqa, su'wen, torta, shortan, si'la, marqa, alabug'a tag'i' basqalar. Bali'q degende ya sazandi', ya shabaqti', ya su'wendi, tag'i' basqani' jeke ayi'ri'p g'ana tu'sinip qoymaymi'z, uli'wma ji'ynaqlap tu'sinemiz. Sonday-aq da'n degen so'zdi aytqani'mi'zda ku'ndelikli turmi'si'mi'zda awqat etetug'i'n uli'wma da'n haqqi'nda g'ana an'laymi'z. Al da'nnin' qaysi' tu'ri: buwday ma, ju'werime, tar ma, arpa ma-ol bizge ele da'l ani'q emes, al uli'wmalasti'ri'p g'ana tu'sinip oti'rmi'z. Endi bali'q ya da'n degen tu'sinikke kiretug'i'n oni'n' ayi'ri'm tu'rlerinin' o'zin-aq ali'p qarayi'q. biz sazan desek bali'q degenge qarag'anda biraz ma'ni konkretliligin payda etemiz, biraq ele de oni'n' qaysi' sazan ekenligi ani'q emes, al uli'wma sazan. Sonday-aq ju'weri desek te, oni'n' qaysi' ju'weri ekenligi ele ani'q emes, al uli'wma ju'weri.

Biz so'z benen tu'sinik arasi'ndag'i' birlikti, olardi'n' bir-biri menen baylani'sta g'ana o'mir su'retug'i'nli'g'i'n belgiledik. Ha'zirgi zaman qaraqalpaq a'debiy tilinin' so'zlik qurami'nda so'zlerdin' barli'g'i' birdey tu'sinikti atap kele bermeydi. Olardi'n' ishinde geypara so'zler jeke turg'anda belgili bir tu'sinikti bildire almaydi'. Geypara menshikli atlar tu'sinikti an'latpaydi'. Mi'sali': Xojamurat, Ziywar, Mi'rzagu'l t.b. Bul menshikli atlar atalg'ani' menen oni'n' ele qaysi' konkret tu'sinikti an'latatug'i'ni' belgisiz.

Tilimizde adamni'n' sezimine baylani'sli' ku'yinishti, su'yinishti, tan'lani'wdi' t.b. an'lati'latug'i'n so'zler de bar. Usi'nday tan'laq so'zler de konkret tu'sinikti an'lati'w qa'siyetine iye emes. Ma'selen, ah, u'h, pah usag'an so'zler hesh qanday tu'sinikti atay almaydi'.

Demek, uli'wma tilde, sonday-aq qaraqalpaq tilinde so'z tu'sinikke qarag'anda a'dewir ken' uli'wmalasti'ri'wshi' ma'nige iye en' a'hmiyetli kategoriya, leksikali'q birlik. Ol tariyx'i' jaqtan uli'wma xali'q ta'repinen predmettin', qubi'li'sti'n' ya olardi'n' belgisinin' tani'lg'an atamasi'nan ibarat.

Ha'zirgi zaman qaraqalpaq a'debiy tilindegi so'zlerdin' barli'g'i' birdey zatli'q ma'nige (veshestvennoe znachenie) iye boli'p kele bermeydi. Olardi'n' ishinen bir qatari' o'zlerinin' real semantikasi'na iye emes. Ma'selen ko'mekshi so'zler. Olar bayan etilgen oy pikirdi an'lati'wda real semantikali' so'zlerdi bir-biri menen baylani'sti'ri'w ushi'n xi'zmet etedi.

Qaraqalpaq tilinin' so'zlik qurami'ndag'i' so'zlerdi, olardi'n' usi' ta'repin eske ala oti'ri'p, uli'wma eki toparg'a bo'lemiz. Birinshi toparg'a predmettin', ha'rekettin', olardi'n' belgilerinin' atamasi'n an'latatug'i'n so'zler, yag'ni'y real semantikag'a iye bolg'an so'zler kiredi de, al ekinshi toparg'a o'zlerinin' real semantikasi'na iye bolmag'an so'zler topari' kiredi.

Qaraqalpaq tilinde real semantikag'a iye bolg'an so'zlerdi jeke ma'nili so'zler, al real semantikasi' joq so'zlerdi ko'mekshi so'zler dep ataladi'. Mektep grammatikalari'nda usi' eki

toparg'a kiretug'i'n so'zlerdin' birinshi topari' ushi'n ma'nili so'zler, al ekinshi topari'n an'lati'w ushi'n ko'mekshi so'zler degen terminler qollani'li'p kiyati'r.

Professor N.A.Baskakov ta qaraqalpaq tilindegi so'zlerdi so'z shaqapları'na ayi'ri'wda olardi'n' semantikali'q si'pati'na baylani'sli', basqa tu'rk tillerindegidey-aq, u'lken eki gruppag'a bo'linetug'i'nli'g'i'n aytadi'. Real semantikasi'na iye bolg'an so'zlerdi "samostoyatelni'e ili znamenatitelni'e chasti rechi" dep ataydi' da, al o'zinin' real semantikasi'na iye emes, yag'ni'y konkret yamasa abstrakt tu'siniklerdi an'latpaytug'i'n, ko'mekshi xi'zmet atqaratug'i'n so'zlerdi "slujebni'e-chasti rechi" dep ataydi'. Haqi'yqati'nda da, qaraqalpaq tilinin' so'zlik qurami'ndag'i' barli'q so'zler zatli'q ma'nige qatnasi'na qaray usi'nday belgilerge iye.

Solay etip, ha'zirgi zaman qaraqalpaq tilinde so'zler so'zlerinin' semantikali'q si'pati'na qaray uli'wma eki topardan -jeke ma'nili so'zlerden ha'm ko'mekshi so'zlerden turadi'. Olar bir-birinen ma'nisi jag'i'nan da, xi'zmeti jag'i'nan da aji'rati'ladi'.

Sema ha'm woni'n' tu'rleri

Geypara jag'daylarda so'zdin' ma'nisi oni'n' "jani'" dep te ataladi'. A'l'bette bunda en' birinshi gezekte so'zdin' obektiv shi'nli'qti'n', predmettin', ha'rekettin' ya oni'n' belgilerinin' tilimizdegi atamasi' boli'wi' ko'zde tuti'ladi'. Ma'selen, mashina, du'kan, qus, ilimpaz, modal, kodeks, sanali'li'q degen so'zler predmettin' atamaları'n, ushi'w, ori'nlaw, qi'di'ri'w usag'an so'zler ha'rekettin' atamaları'n, ulli', tamasha, qi'zi'q degen so'zler predmettin' tu'rli belgilerinin' atamaları'n bildirip tur. Usi' mi'sallardag'i' keltirilgen so'zlerdin' barli'g'i' da belgili bir ma'nige baylani'sli' til seslerinin' birigiwinen jasalg'an. Olardi'n' ma'nileri predmetler yamasa qubi'li'slardi'n' bizin' sanami'zdg'i' tu'sinigi menen tildin' ni'zamli'qlari'na baylani'sli' birlesken sesler kompleksi arasi'ndag'i' birlikten payda boli'p oti'r. Sol arqali' ha'mmege ortaq, bir-birimiz benen qatnas jasaw protsessimizde birdey qollani'latug'i'n so'z ma'nileri, predmetlik zatli'q ma'niler do'rep tur. Jer, suw, taw, tas tag'i' basqa so'zler jeke turg'anda da, belgili kontekstin' ishinde de ayti'wshi' menen ti'n'lawshi'g'a ma'lim, uli'wma qaraqalpaq tilinde so'ylewshi xali'q ta'repinen qabi'l etilgen, tariyxi'y bekitilgen predmetlik ma'nini bildiredi. So'zdin' mine usi' tiykarg'i' ta'repi oni'n' *leksikali'q ma'nisi* boli'p esaplanadi'.

So'z predmetlik-zatli'q mazmundi' an'lati'w ushi'n ol anaw ya mi'naw tildin' grammatikali'q ni'zamlari' tiykari'nda quri'lg'an belgili formag'a iye bolg'an boli'wi' kerek ekenligin belgiledik. Ha'zirgi zaman qaraqalpaq a'debiy tilinin' qurami'n qurawshi' ha'r qanday so'zdi ali'p qarasaq ta, oni'n' qaraqalpaq tilinin' grammatikali'q ni'zamli'qlari'na sa'ykes

quri'lg'anli'g'i'n, belgili bir formag'a iye, belgili bir funktsiyani' atqaratug'i'nli'g'i'n ko'remiz. Sunday-aq oyi'mi'zdi' bir-birewimizge jetkeriw ha'm so'zler arqali' bir-birimiz benen pikir ali'si'wi'mi'z, ja'miyette qatnas jasawi'mi'z ushi'n gez kelgen so'zlerdin' a'ytewir bir ji'ynag'i'nan paydalanbaymi'z. Al, kerisinshe, so'zlerdi ayti'layi'n degen oy-pikir tiykari'nda til ni'zamli'qlari'na sa'ykes belgili bir grammatikali'q baylani'sqa tu'siremiz. Olay bolmag'anda so'zlerdin' a'ytewir ji'ynag'i'nan til arqali' qatnas jasaw protsessinde adam talabi'n qanaatlandi'ratug'i'n hesh na'rse kelip shi'qpag'an bolar edi. Ma'selen, en', ushi'n, a'diwli, watan, et, wazi'ypa, xi'zmet degen so'zlerdi qalay bolsa solay baylani'ssi'z, belgili bir pikir do'geresine grammatikali'q qag'i'ydalarg'a itibar bermesten, usi'layi'nsha birlestirgennen ayi'ri'm-ayi'ri'm tu'siniklerden basqa bir ji'ynaqli' oydi' an'latatug'i'n hesh qanday ma'ni shi'g'ara almaymi'z. Al endi usi' so'zlerdi ha'zirgi zaman qaraqalpaq tilinin' ni'zamli'qlari'na sa'ykes grammatikali'q jaqtan ayti'layi'n degen oy tiykari'nda baylani'sqa tu'siredi. Watan ushi'n xi'zmet etiw-en' a'diwli wazi'ypa degen ga'p payda boladi'. Bul so'zlerdin' bir oydi' bildiriwinde olardi' bir-biri menen grammatikali'q baylani'sqa tu'siriw u'lken a'hmiyetke iye boli'p tur.

Solay etip, so'zdin' predmetlik -zatli'q ma'nisi oni'n' leksikali'q ma'nisi boladi' da, al oni'n' belgili bir grammatikali'q formada boli'wi', grammatikali'q xi'zmetti atqari'wi' grammatikali'q ma'nisi dep ataladi'.

Qaraqalpaq tilinde so'zdin' leksikali'q ma'nisi menen grammatikali'q ma'nileri arasi'nda og'ada ti'g'i'z baylani's boladi'. Bul baylani's sol so'zler arqali' bildiriletug'i'n oydan kelip shi'g'adi', ayti'layi'n degen oy so'zdin' leksikali'q ma'nisi menen grammatikali'q ma'nileri arasi'ndag'i' birlikti do'retedi, usi'g'an qaray, yag'ni'y ayti'layi'n degen oyg'a qaray ga'ptegi so'zler de, olardi'n' grammatikali'q baylani'si'w formasi' da o'zgeredi. Qaraqalpaq tilinde so'zdin' leksikali'q ma'nisi menen grammatikali'q ma'nisi arasi'ndag'i' baylani's tildegi mi'na faktlardan da ko'rinedi. Ma'selen, bil-bilim, oqi'-oqi'wshi', sabi'r-sabi'rli'. adi'm-adi'mla degen tu'birles so'zlerdin' leksikali'q ma'nileri birdey emes. Usag'an qaray olardi'n' grammatikali'q ma'nileri de o'zgerip oti'r. Bunda bil, oqi' degen so'zler feyil so'zler bolg'an bolsa, leksikali'q ma'nilerinin' o'zgeriwi menen olar atli'q ma'nige ko'ship oti'r, sabi'r, adi'm degen so'zler atli'q bolsa, leksikali'q ma'nilerinin' o'zgeriwi menen olardi'n' grammatikali'q ma'nileri de o'zgerip, kelbetlikke aylani'p oti'r t.b.

So'zlerdin' leksikali'q ma'nileri menen grammatikali'q ma'nileri olardi'n' ishki mazmuni' ha'm si'rtqi' formasi' arasi'ndag'i' birlik si'pati'nda xi'zmet qi'ladi'. Olar bir-birinen g'a'rezli boladi'. Mine sol leksikali'q birlik, bir-biri menen baylani'sli'li'q ha'm bir-birinen

g'a'ezlilik qaraqalpaq tilinde so'zdin' leksikali'q ma'nisi menen grammatikali'q ma'nisi arasi'nda ju'da' ani'q seziletug'i'nli'g'i'n bayqaymi'z.

Solay etip, ha'zirgi zaman qaraqalpaq tilinde so'zdin' usi'nday tu'rli ma'nisi, yag'ni'y leksikali'q ma'nisi menen grammatikali'q ma'nisi ko'zge tu'sedi.

Til biliminde so'zdin' leksikali'q ma'nilerinin' tu'rlerin ani'qlaw tiykarg'i' ma'selelerdin' biri boli'p kiyati'r. İlimpazlardi'n' arasi'nda bul tarawda talasli' pikirler yelege shekem ushi'rasadi'.

Ko'pshilik jag'daylarda so'zdin' ma'nileri tuwrali' pikir ju'rgizgende, woni'n' tuwra ha'm awi'spali' ma'nileri, ko'p ma'nililigi, so'zlerdin' kontekst penen baylani'sli'li'g'i' ha'm t.b. tuwrali' ko'birek so'z yetiledi.

Geyde so'z ma'nilerin analizlew ha'm bo'liw ma'selesinde so'zlerdin' semantikali'q jag'i' ko'zde tuti'ladi'. So'zlerdin' leksikali'q ma'nilerinin' tu'rlerin ani'qlawda tek wolardi'n' semantikali'q ta'repi yemes, al sol so'z ma'nisin do'retiwge sebepshi bolatug'i'n barli'q jag'daylar, so'z an'latatug'i'n zatlar arasi'ndag'i' baylani's, so'zdin' leksikali'q-grammatikali'q qatnasi' da'l jag'dayda so'zlerdin' bir-biri menen baylani'si'w da'rejesin, so'zdin' ma'nilik shen'beri, qollani'li'wi' ha'm t. b. yesapqa ali'ni'wi' sha'rt.

Wo'zin wo'zi tekseriw ushi'n sorawlar:

1. Fonetika ha'm leksikologiya haqqi'nda
2. Qaraqalpaq til biliminin' fonetika tarawi'n haqqi'nda
3. A'lipbedegi o'zgerisler ha'm oni'n' sebepleri haqqi'nda
4. Fonema teoriyasi' haqqi'nda
5. Leksikologiya haqqi'nda
6. Leksema ha'm so'z haqqi'nda
7. Sema ha'm oni'n' tu'rleri haqqi'nda

A'DEBIYATLAR DIZIMI:

1. Zinder L.R. Obshaya fonetika. M.1979
2. İ.A.Boduen de Kurtene. İzbrani'e trudi' po obshemu yazi'koznaniyu T.I-II M.,1963.
3. Trubetskoy N.S. Osnovi' fonologii. M., 1 izd. 1960, 2 izd. 2000
4. E.Berdimuratov. Ha'zirgi qaraqalpaq tili. Leksikologiya. No'kis, 1994.
5. Bekbergenov A. Qaraqalpaq tilin izertlewshiler. No'kis 1984.

6. Bekbergenov A. Dospanov O. Tilshi-ilimpazlardın' tvorchestvolıq jolı. No'kis, 1990.
7. Qayırbaev J. Amiraliev Q. Ha'm ustaz, h'a'm ilimpaz. No'kis, 1991.
8. Nasırov D. Bekbergenov A. Beknazarov V. Qaraqalpaq til bilimi boyınsha bibliografiyalıq ko'rsetkish. No'kis, 1978.
9. Nasırov D., Bekbergenov A. Karakalpakskoe yazıkoznaniya. No'kis. 1989.
10. Da'wletov A., Qudaybergenov M. Qaraqalpaq til bilimi tariyxı. No'kis, 2001.
11. Aynazarova G. Qaraqalpaq tilinde ten'les eki komponentli frazeologizmler. No'kis, 2005
12. Berdimuratov E. A'debiy tildin' funktsionallıq stillerinin' rawajlanıwı menen qaraqalpaq leksikasının' rawajlanıwı. No'kis, 1973
13. Eshbaev J. Qaraqalpaq tilinin' qısqasha frazeologiyalıq so'zligi. No'kis, 1985.
14. Jumamuratov T. Russko-karakalpakskiy kratkiy frazeologicheskiy slovar dlya shkolkov. Nukus, 1985.
15. Ken'esbaev İ. Qazaq tilinin' frazeologiyalıq so'zdigi. Almatı, 1977.
16. Qojaxmetova X. Frazeologizmderdı ko'rkem a'debiette qoldanıwı. Almatı, 1972

2-tema: Grammatikani'n' rawajlani'w bag'darlari'

Jobasi':

1. Morfemika tarawi'
2. So'z jasali'w ha'm morflogiya tarawi'
3. Morfonologiya tarawi'

Tayanish so'zler: *So'z jasaliw, so'z jasaw ma'nisi, so'z jasaw tipi, so'z jasaw bazasi, so'z jasaw formanti, so'z jasaw usillari, morfemaliq usil, affiksatsiya, so'z qosiliw, so'z qosiliw ha'm affiksatsiya, abbreviatsiya, morfemaliq emes usil, leksika-semantikaliq usil, leksika-sintaksislik usil, substantivatsiya. Ad`ektivatsiya. Adverbializatsiya. Deleksikkalizatsiya, leksika-sintaksislik. Leksikalizatsiya*

Morfemika tarawi'

Tu'bir so'zge yamasa tiykarlarga qosi'li'p, olardan jan'a leksikali'q ma'nige iye bolg'an so'zlerdi jasawshi' morfemalar so'z jasawshi' morfemalar dep ataladi'. Ma'selen, awi'lli'q, alma, bilgish, qaraqalpaqsha, aqla so'zlerindegi **-li'q, -ma, -gish, -sha, -la** qosi'mtalari' so'z jasawshi' morfemalar boli'p esaplanadi'.

Qaraqalpaq tilinde so'z jasawshi' morfemalar sani' boyi'nsha og'ada ko'p. Olardi'n' so'z jasaw ma'nileri de ken' ha'm ha'r qi'yli' tu'bir yamasa tiykarlarga qosi'li'p, jan'a so'zlerdi jasay aladi'. So'z jasawshi' morfemalar birinshi gezekte qanday so'z shaqabi'na ta'n so'zlerdi jasawi'na qaray toparlarga bo'linedi. Qaraqalpaq tilinde to'rt so'z shaqabi' o'zlerinin' so'z jasawshi' affiks morfemalari'na iye: 1) atli'q jasawshi' morfemalar; 2) kelbetlik jasawshi' morfemalar; 3) feyil jasawshi' morfemalar; 4) ra'wish jasawshi' morfemalar.

Qaraqalpaq tilindegi so'z jasawshi' morfemalardi'n' so'z jasaw uqi'pli'li'g'i'n u'yrenip qarag'ani'mi'zda, olardi' u'sh toparg'a bo'lip u'yreniw haqi'yqatli'qqa sa'ykes keledi. O'ytkeni, olardi'n' jan'a so'zlerdi jasaw qa'siyeti u'sh tu'rli boladi'. Ma'selen, atli'q jasawshi' **-shi'/-shi, -stan, -g'ay** morfemalari'n ali'p qarayi'q. Qaraqalpaq tilindegi **-shi'/-shi** morfemasi' atli'qlardan ha'm atawi'sh feyillerden ha'r qi'yli' ma'nidegi do'rendi atli'qlardi' ko'plep jasaydi': **padashi', su'wretshi, traktorshi', du'kanshi', staxanovshi', moynaqshi', oqi'wshi', oqi'ti'wshi'** ha'm t.b. Al **-stan** qosi'mtasi' tiykari'nan millet ha'm xali'q atamalari'na jalg'ani'p, ori'n ma'nisin bildiriwshi do'rendi atli'qlardi' jasaydi': **Qaraqalpaqstan, O'zbekstan, Tu'rkmenstan** ha'm t.b. Bul morfemani' kem o'nimli so'z jasawshi' morfema si'pati'nda qarag'an duri's, sebebi olar tek atli'qtan atli'q jasawshi' ha'm tek bir so'z jasaw ma'nisin (ori'nli'q ma'ni) jasawshi' morfema boli'p esaplanadi'. Al **-g'ay**

qosi'mtasi' tek sanawli' atli'q so'zlerge qosi'li'p do'rendi atli'q jasaydi': **quda+g'ay=qudag'ay**. Sonli'qtan bunday affikslerdi o'nimsiz so'z jasawshi' affiksler dep ataw mu'mkin. Solay da, qaraqalpaq tilindegi so'z jasawshi' affikslerdin' ele ha'r ta'repleme izertlenbewine baylani'sli' bul sabaqli'qta qosi'mtalar buri'ng'i'si'nsha eki tu'rge – o'nimli ha'm o'nimsiz affiksler dep u'yrenildi.

Adamlardin` biri-biri menen qarim qatnas jasawi til arqali iske asadi. Tilsiz adamlar ja'miyeti bolmaydi. Kerisinshe ja'miyetsiz til de bolmaydi. Olar o`z-ara birin biri payda etiwshi qubilislar. Sonliqtan biz tildi ja'miyetlik qubilis sipatinda bahalaymiz. Ja'miyet ag`zalarinin` talaplarina sa`ykes til de o`zgeredi. Biraq ol ja'miyetlik pa`nler siyaqli birden o`zgermeydi. Biz til o`zgeredi degende onin` so`zlik quraminin` jan`a so`zler menen bayip bariwin tu`sinemiz. Al onin` grammatikaliq qurlisi, seslik sistemasi turaqli sipatqa iye.

Tildin` so`zlik quraminin` rawajlaniwinin` eki joli barU`

a) Tildegı burinnan bar so`zlerden ha`r qiyli so`z jasaw usillari arqali jan`a ma`nidegi so`zler jasaladi.

2) Turmistag`i belgili bir jan`a tu`siniklerdi an`latiw ushin basqa tillerdin` so`zleri o`zlestiriledi. A`ne, usi eki jol arqali ha`r qanday tildin` so`zlik quramında o`zgerisler, rawajlanıwlar bolip o`tedi. Tildegı burinnan bar so`zlerden sol tildin` ishki nizamliqlarina sa`ykes jan`a ma`nidegi do`rendi so`zlerdin` jasaliw protsessin til iliminin` so`z jasaliw tarawi izertleydi.

Misali: Baliqshi so`zi qalay payda bolg`an?

Bu`gin so`zi qalay jasalg`an?

QMU so`zi qalay jasalg`an?

Pirqaqqan so`zi qalay jasalg`an?

Xaliq araliq so`zi qalay jasalg`an?

So`z jasaliw termini til biliminde 2 tu`rli ma`nide qollaniladi:

1) Tildegı burinnan bar so`zlerdin` tiykarında jan`a so`zlerdin` jasaliwi 2) So`zlerdin` jasaliw sistemasin izertleytug`in til biliminin` ayriqsha bir tarawi. Usi ekinshi ma`nisinde so`z jasaliwi-do`rendi so`zlerdin` qurlisindag`i ma`nili bo`lekler bolg`an morfemalardi, olardin` biri-biri menen qarim-qatnasin, tu`rlerin, sonday-aq jan`a so`zlerdin` jasaliw usillari haqqindag`i ilim bolip esaplanadi.

Til biliminin` ayriqsha tarawi sipatında so`z jasaliwi tu`rkiy tillerde o`0-u`0-jillardan baslap bo`line basladi. Al sog`an shekem ol morfologiya menen qaralip keldi. Qaraqalpaq til biliminde ko`pshi-lik miynetlerde so`z jasaliw tarawi o`z aldina emes, al morfologiya tarawinin` quramında qaras-tirilip kiyatir. Tek g`ana ayirim miynetlerde, atap aytqanda N.A.Baskakovtin`

Karakalpakskiy yazik (II tom, M, 1952), A. Bekbergenovtin` Qaraqalpaq tilinde so`zlerdin` jasaliwi (No`kis, 1979), Ha`zirgi qaraqalpaq a`debiy tilinin` grammatikasi (No`kis, 1994) miynetlerinde o`z aldina til bilimi tarawi sipatında u`yrenilgen. Ha`tte, bu`gingi ku`nde morfemika tarawi da grammatika-nin` ayriqsha tarawi sipatında ko`plegen tillerde bo`lek u`yrenile basladi. So`z jasaliw tarawinin` tiykarg`i ob`ekti so`z bolip esaplanadi, biraq ol barliq so`zlerdi emes, al tek do`rendi so`zlerdi izert-leydi. Ondag`i tiykarg`i elementar qurallar sipatında ha`r qiyli so`z jasawshi affiksler, do`rendi tiykarlar xizmet etedi.

Tildegi affiksler arqali barliq waqıtta jan`a so`zler jasala ber-meydi. Sonliqtan so`z jasaliwin forma jasaliwinan ha`m so`z o`zge-riliwinen ajratilip qaraw kerek. So`z jasaliw protsessinde jan`a ma`nidegi so`zler payda boladiN` baliq-baliqshi, aqil-aqilli, ilim-ilimpaz. So`z jasaliwda bir so`z ekinshi bir so`z shaqabına o`tiwi de, o`tpewi de mu`mkin. Misali, dan`q-dan`qli, aqil-aqilli. Demek so`z jasaldi degende tiykarg`i etip so`zdin` leksikaliq ma`nisi esapqa aliniwi kerek.

So`z jasaliw ha`m morfologiya tarawi

Til biliminin` basqa tarawları menen tig`iz baylanisli. Tildin` so`zlik quraminin` jan`a so`zler menen bayip bariwi, so`z ma`nisinin` o`zgeriwi - so`z jasaliw tarawinin` leksikologiya tarawi menen baylanisin ko`rsetedi. Leksikologiyada - do`rendi, do`rendi emes so`zler, al so`z jasaliwda tek do`rendi so`zlerdin` u`yreniliwi de bul eki tarawdin` o`z ara baylanisin ko`rsetedi. Grammatika bolsa so`z jasaliw protsessin basqaradi, jan`a jasalg`an so`zlerdin` qaysi so`z shaqabına tiyisli ekenin belgileydi. Morfologiyadan so`z jasaliw tarawinin` bo`linip shig`iwinin` o`zi de bul eki tarawinin` baylanisin ko`rsetedi. Uliwma so`z jasaliw qaraqalpaq til biliminde jas tarawdin` biri. Bul tarawdin` u`yrenetug`in ma`selelerin ayirimında izertlew qaraqalpaq til biliminin` aldında turg`an ma`selelerdin` biri bolip tabiladi.

Qaraqalpaq til bilimindegi ko`plegen a`debiyatlarda til biliminin` grammatika tarawi g` tu`rde u`yrenilip kiyatir.

1) So`z jasaliw ma`seleleri morfologiya tarawinin` ishinde, yag`niy so`z shaqaplarinin` jasaliwi ha`r so`z shaqabına o`tkende u`yrenilip kiyatir.

2) Da`slep so`z jasaw tarawi u`yrenilip, son` morfologiya tarawi u`yrenilip kiyatir. Al basqa tillerge qarag`animızda da`slep mor-femika, son` so`z jasaliw, onnan son` morfologiya haqqında tu`sinikler berilgen. Demek, keleshekte qaraqalpaq til biliminin` grammatika tarawında usi bag`darda u`yreniw za`ru`r dep esaplaymiz. Sonda biz grammatika haqqında bir tutas bilimge iye bolamiz.

Bu`ngi ku`nde qaraqalpaq til biliminin` so`z jasaliw tarawin ha`r ta`repleme u`yreniw, olar boyinsha qollanbalar, ilimiy izertlew jumislarin jaziw en` a`hmiyetli ma`selelerdin` biri.

Morfologiya tarawı qaraqalpaq til biliminin` bir tarawı sıpatında ha`r ta`repleme izertlenildi. Ma`selen, atlıq so`z shaqabi - A.Qidirbaev, ra`wish so`z shaqabi - J.Eshbaev, sanlıq so`z shaqabi - A.Bekbergenov, substantivatsiya - A`.Aymurzaeva, kelbetlik feyil, san kategoriyası - D.Nasirov, ha`reket ati feyilleri-B.Qutlimuratov, eleklewish so`zler - U.Embergenov h.t.b. ilimpazlar ta`repinen izertlenildi.

Solay da bul tarawda da ele de izertlenilmegen, izertleniwi og`ada za`ru`r ma`seleler barshiliq. Atap aytqanda, kelbetlik, feyil, da`neker, tirkewish, tan`laq, modal` so`zler ele ha`r ta`repleme izertlewdi talap etedi. Uliwma so`z shaqapların semantikalıq ko`z-qarastan izertlew za`ru`r. Bu`ngi ku`nge shekem so`z shaqapları ko`birek formalıq jaqtan izertlew din` ob`ekti bolip keledi.

Morfologiya - bul so`z din` forması haqqında g`i grammatikalıq ta`liymat. Onda tiykarinan leksika-grammatikalıq kategoriyalar bolg`an so`z shaqapları u`yreniledi. Ha`r bir so`z shaqabının` semantikalıq, morfologiyalıq, sintaksislik o`zgeshelikler haqqında tu`sinik beredi. Ko`mekshi so`zlerdin` grammatikalıq ma`nileri ha`m xizmetleri haqqında tu`sinik beredi. Ko`mekshi so`zlerdin` grammatikalıq ma`nileri ha`m xizmetleri haqqında tu`sinikler beriwdi maqset etip qoyadi.

Morfonologiya tarawı

Morfologiyalıq qubılıslardı payda etetug`ın fonemalardıń jumalıw usılları haqqında g`i ta`liymat. Basqasha aytqanda morfonologiya fonologiyalıq birliklerdin` morfologiyalıq xızmet atqarıwı ma`selelerin izertleytug`ın til biliminin` tarawı bolıp, ol morfologiyag`a da, fonoloiyag`a da ten`dey qatnaslı boladı. «Morfonologiya» babında til biliminin` fonetika h`a`m morfologiya tarawlarına ten`dey qatnaslı bolg`an, usı waqıtqa shekem eki tarawda da u`yrenilip kiyatırg`an yamasa eki tarawda da u`stirtin u`yrenilip kiyatırg`an tillik qubılıslarg`a sıpatlama berildi.

Durısın aytıw kerek, morfonoogiya til biliminin` ayırıksha bir tarawı sıpatında ele tolıq qa`liplepedi. Bul tarawdın` izertlew obektleri, birligi ma`seleleri boyınsha ele de pikir talaslar ushırasadı. Sog`an qaramastan qaraqalpaq til biliminde morfonologiyalıq qubılıslardıń arnawlı izertleniwi, qazaq, qırğız h`a`m o`zbek til bilimlerinde de morfonologiyanı izertlewge qızıg`ıwshılıqtın` ku`sheyiwi, en` baslısı ilim jan`alıqların sabaqlıqqa kirgiziw maqsetinde qaraqalpaq tilinin` morfonologiyası h`aqqında ulıwma tu`sinikler berildi. Onda

morfologiyanın' birlikleri-morfonema h'a'm submorflarg'a sıpatlama berildi. Seslerdin' almasıw sebepleri, olardıń ta'biyatı tu'sindirildi. Ayırım so'zlerdin' qurılısında ushırasatug'ın ma'nige iye emes yamasa baylanıstırıwshılıq, ku'sheytiwshilik ma'ni bildiretug'ın bo'leklerdin' ushırasıwı anıq mısallar ja'rdeminde ko'rsetildi.

Til biliminin' tarawlarınin' ha'r birinin' o'zlerinin' izertlew obyektleri menen birlikleri bolıwı yamasa bir til birliginin' o'zi ha'r qıylı tarawlarda ha'r tu'rli aspektlerde u'yreniliwi mu'mkin. Ma'selen, so'z leksikologiyanın', morfema morfemikanın', fonema fonologiyanın', so'z dizbegi ha'm ga'p sintaksistin' izertlew obyektı boladı. Sonın' menen birge so'z leksikologiyadan tısqarı basqasha aspektte morfologiyanın' da, sintaksistin' de izertlew obyektı, morfema morfemikadan tısqarı morfologiyanın' da, fonema fonologiyadan tısqarı morfologiyanın' da, so'z dizbegi sintaksisten tısqarı leksikologiyanın' da izertlew obyektı bola aladı. Solay etip til biliminin' tarawları ortasına pu'tkilley qatan' shegara qoyıp taslawg'a da, kerisinshe, olardı aralastırıp, biriktirip jiberiwge de bolmaydı. Bir tutas janlı so'ylew tilin tarawlarg'a bo'lip, ha'r tu'rli aspektlerde izertlewde og'ada quramalı bolg'an tillik qubılıslardı u'yreniwdi jen'illestiriw, sonın' menen birge izertlewdi teren'lestiriw ko'zde tutıladı.

Wo'zin wo'zi tekseriw ushi'n sorawlar:

1. So'z jasaliw degen ne?
2. Qanday tarawlar menen baylanisli?
3. So'z jasaw ma'nisi degen ne?
4. So'z jasaw tipi degen ne?
5. Morfemika tarawı ne ushın payda boldı?
6. Morfemanın' til birligi sıpatında tiykarg'ı o'zgesheliklerin anıqlan'.
7. Morf ha'm morfema tu'siniklerine anıqlama berin'.
8. Affiksler arasında sinonimiya, omonimiya, ko'p ma'nilik qubılısların anıqlan', olarg'a mısallar keltirin'.

A'DEBIYATLAR DIZIMI:

1. Ha'zirgi qaraqalpaq a'debiy tilinin` grammatikasi (So'z jasaliw ha'm morfologiya) N., 1994
2. A.Bekbergenov Qaraqalpaq tilinde so'zlerdin` jasaliwi N., 1979
3. Ha'zirgi qaraqalpaq tili. Morfologiya. No'kis, 1974.
4. Ha'zirgi qaraqalpaq tili. Morfologiya. No'kis, 1981.
3. Ha'zirgi qaraqalpaq a'debiy tilinin' grammatikasi'. So'z jasali'w ha'm morfologiya. No'kis, 1994.

3-tema: Sintaksis tarawi'ni'n' rawajlani'w bag'darlari'

Jobasi'

1. Sintaksis ha'm oni'n' izertlew obekti.
2. So'z dizbegi h'a'm oni'n' tu'rleri
3. Ga'p h'a'm oni'n' tiykarg'i' belgileri
4. Qospa ga'pler ha'm woni'n' klassifikaciyasi'

Tayani'sh so'zler: *soz dizbegi, atawi'sh so'z dizbegi, feyil so'z dizbegi, sintaksislik baylani's, ten' baylani's, bag'i'ni'n'qi'li' baylani's, ga'p, xabar ga'p, soraw ga'p, u'ndew ga'p, buyri'q ga'p, jay ga'p, qospa ga'p, dizbekli qospa ga'p, bag'i'ni'n'qi'li' qospa ga'p.*

Sintaksis h'a'm oni'n' izertlew obekti

Tildin' grammatikali'q quri'li'si'nda sintaksis en' tiykarg'i' ori'ndi' iyeleydi. Til bir neshe sistemalardan turadi'. Tildin' to'mengi basqi'shi' fonetikali'q birlikler, al joqarg'i' basqi'shi' sintaksislik birlikler boli'p esaplanadi'. Sintaksislik basqi'sh fonetikali'q, leksikali'q, morfologiyali'q basqi'shlar menen ti'g'i'z baylani'sli' boladi'. To'mengi basqi'shlardag'i' birlikler sintaksislik birliktin' ju'zege shi'g'i'wi'n ta'minleydi. So'z leksikali'q birilk retinde nominativlik xarakterge iye. Olar, predmet, qubi'li's, belgi, sapa, is-h'a'reket h'a'm tag'i' basqa ma'nidegi atamalardi' bildiredi. Sintaksiste bir ta'repten so'z h'a'm so'z formalari'ni'n' baylani'si'w ni'zamlari' u'yreniledi, ekinshi ta'repten, sol so'z h'a'm so'z formalari'ni'n' sintaksislik birliginde so'z dizbegi h'a'm ga'p dialektikasi' u'yreniledi. Sintaksiste u'yreniletug'i'n obektlerge so'z formalari'ni'n' baylani'si'w usi'llari', so'z dizbegi, jay h'a'm qospa ga'pler, tekst sintaksisi kiredi.

Bag'i'ni'n'qi' baylani'stag'i' so'zler baylani'sti'ri'wshi' grammatikali'q qurallardi'n' qatnasi'na h'a'm bag'i'ndi'ri'wshi' so'zdin' qanday formadag'i' so'zdi talap etiwine qaray so'z dizbekleri kelisiw, basqari'w, jupkerlesiw h'a'm izafet si'yaqli' to'rt tu'rge bo'linedi.

Kelisiw usi'li' menen predikativlik qatnastag'i' so'zler baylani'sadi'. Bul baylani'stag'i' so'zlerdin' bag'i'ni'wshi' komponenti bas komponenttin' formali'q belgisine sa'ykeslenip, g'a'rezli h'alda boladi'. Basqari'w usi'li' menen tiykari'nan bag'i'ni'n'qi'li' baylani'stag'i' so'z dizbeginin' komponentleri baylani'sadi'. Mi'sali': mektepti tazalaw, awi'lg'a ketti, ko'sheni tazaladi' h'.t.b.

Jupkerlesiw baylani'stag'i' so'z dizbeginin' komponentleri semantikali'q jaqtanatributivlikh'a'm pi'si'qlawi'shli'q qatnaslardi' bildiredi. So'zlerdin' komponentleri bir-

birine u'ylesip, ori'n ta'rtibi arqali' baylani'sadi'. jaqsi' bala, gu'llengen awi'l, tez ju'rdu, kitap oqi'di' h'.t.b.

İzafet - atributivlik qatnastag'i' so'z dizbeklerinin' bir tu'ri. İzafetlik baylani'stag'i' so'zlerdin' bir komponenti iyelik seplew formasi'nda, ekinshisi tarti'm affiksli boli'p keledi: inimnin' kitabi', menin' awi'li'm, sovxozdi'n' bag'i' t.b. İzafetli baylani'stag'i' so'z dizbeginin' da'slepki komponenti jalg'awsi'z, son'g'i' komponenti tarti'm affiksli kelip te baylani'sadi': awi'l bag'i', Repin ko'shesi, mektep uchastkasi', komitet basli'g'i' h'a'm tag'i' basqa so'z dizbekleri.

So'z dizbegi h'a'm oni'n' tu'rleri

Bizin' oyi'mi'z til materiallari'nan ti'sqari' a'ytewir tu'rde payda bolmaydi'. Ol so'zdin' so'z dizbeginin' o'z-ara baylani'sqa tu'sken izbe-izlik ta'rtibi negizinde ju'zege keledi. So'z dizbegi ga'ptin' en' a'h'miyetli birliklerinin' biri. So'z dizbegi bul sintaksislik kategoriya. So'z dizbegi eki yamasa bir neshe ma'nili so'zlerdin' bir-birine bag'i'ni'p baylani'si'wi'nan du'ziledi. Eger dizbeklesken eki yamasa bir neshe so'zdin' komponentleri arasi'nda ma'nilik h'a'm formali'q jaqtan bag'i'ni'n'qi'li'q bolmasa, onday so'zlerdin' dizbegi so'z dizbegi bola almaydi'. Bunday dizbektegi so'zler bir leksikali'q birlik-qospa so'z yamasa frazeologiyali'q dizbek dep qaraladi'.

Sintaksislik so'z dizbeginin' komponentleri arasi'ndag'i' baylani's erkin boladi'. Sonli'qtan sintaksislik so'z dizbegi qospa so'z h'a'm frazeologiyali'q so'z dizbegine sali'sti'rg'anda, erkin so'z dizbegi dep ataladi'. Al qospa so'z yamasa frazeologiyali'q dizbeklerdin' komponentlerinin' baylani'si' turaqli' boladi'. Olardi'n' komponentleri erkin so'z dizbegindey sintaksislik bo'lekke- ga'p ag'zalari'na bo'linbeydi. Sonli'qtan bul dizbektegi so'zler turaqli' so'z dizbekleri dep ataladi'.

Sintaksislik so'z dizbeginin' komponentleri semantikali'q jaqtan atributivlik, obektlik, pi'si'qlawi'shli'q qatnasi'qlardi' bildiredi: Shaqqan temirshi, mol o'nim, tawday u'yilgen paxta, quwrag'an sho'p, g'awashani'n' japi'rag'i', ati'zlardi' araladi', mektepten shi'qti', kanal'g'a deyin bardi', ku'lip so'yledi h'a'm basqada usi'g'an usag'an so'zler kiredi.

Qospa so'z yamasa frazeologiyali'q dizbeklerdin' komponentlerinin' arasi'nda bir-birine g'a'rezli semantikali'q qatnas bolmaydi'. Olar leksika-semantikali'q jaqtan bir leksikali'q ma'nige ten' keledi: tas ko'mir, temir jol, xabar beriw, buyri'q beriw, xat jazi'w, su'wret sali'w, uyali'p qaldi', u'a'desinen shi'qti', qoli'na aldi', ko'z qi'yi'g'i'n' saldi', iyinin qi'sti', jan iynine ot tu'sti, basi'na iyt terisin qaplaw t.b.

So'z dizbegi si'rtqi' modeli jag'i'nan ga'pke de uqsas boli'p keledi. Biraq ga'p predikativlik birlikti, al so'z dizbegi sintaksislik birlikti bildiredi. Bulardi'n' bir-birinen ayi'rmashi'li'g'i' predikativlikke qatnasi' jag'i'nan ani'qlanadi'. Demek so'z dizbegi toli'q ma'nili eki yamasa bir neshe so'zdin' dizbeginen du'zilip, qospa nominativlik ma'nini bildiredi, al ga'p qari'm-qatnas qurali'ni'n' kommunikativlik funktsiyasi'n atqaradi'.

Bizin' oyi'mi'z til materiallari'nan joqari' a'ytewir tu'rde payda bolmaydi'. Ol so'zlerdin' so'z dizbeginin' o'z-ara baylani'sqa tu'sken izbe-izlik ta'ribi tiykari'nda ju'zege keledi. So'z dizbegi ga'ptin' en' a'h'miyetli birliklerinin' (elementleri) biri. So'z dizbegi-sintaksislik kategoriya. Sonli'qtan ol sintaksistin' izertleytug'i'n obektlerinin' birinen esaplanadi'.

Tilimizdegi h'a'r qanday so'z dizbegi eki h'a'm onnan da ko'p ma'nili so'zdin' millilik h'a'm grammatikali'q baylani'si'nan du'ziledi. So'z dizbegi eki yamasa bir neshe ma'nili so'zlerdin' bag'i'na baylani'sadi'. Eger dizbeklesken eki yamasa bir neshe so'zdin' komponentleri arasi'nda ma'nilik h'a'm formali'q jaqtan bag'i'ni'n'qi'li'q (g'a'rezlilik) bolmasa, onday so'zlerdin' dizbegi so'z dizbegi bola almaydi'. Bunday dizbektegi so'zler bir leksikali'q birlik-qospa so'z yamasa frazeologiyali'q dizbek dep qaraladi'.

So'z (soni'n' ishinen biri qospa so'z) -zat penen qubi'li'sti'n', sana menen belginin' yamasa is-h'a'rekettin' ja'ne t.b. turaqli' atamasi'.

So'zler zatti', qubi'li'sti', sapa -belgini yamasa is-h'a'reketti atag'anda, olardi' birine baylani'ssi'z, qari'm-qatnassi'z, jeke-dara h'ali'na ataydi'. Mi's: adam, temir, gu'l degen so'zler zatlardi'n' jeke atamaları', islew, egiw, oqi'w degen so'zler is-h'a'rekettin' atamaları'. Bul so'zler nominativlik xi'zmet atqaradi'. So'z dizbegi de zatti' ya is-h'a'reketti atap, nominativlik xi'zmet atqaradi', olardi' jeke-dara tu'rinde emes, al o'z-ara baylani'si'nda, qari'm-qatnasi'nda ataydi'. Mi's: aqi'lli' adam, gu'l teriw, temir qapi'.

So'z dizbeginin' si'n'arlari'ni'n' biri sapani' belgini, is-h'a'reketti bildiriwden ayri'lsa, onday dizbek so'z dizbegi bola almaydi'. Ol qospa so'zge ayti'ladi'. Mi's: at qora, temir jol, ayaq kiyim. Bular leksika-semantikali'q jaqtan bir leksikali'q ma'nige ten' keledi.

So'z dizbegi ga'ptin' qurami'nda qollani'lg'anda g'ana ja'ne tek ga'p arqali' til de kommunikativlik xi'zmet atqara aladi'.

Akad.V.V. Vinogradov so'z dizbeklerinin' tildin' kommunikativlik ja'ne nominativlik qurallari' qatari'na kiretug'i'nli'g'i' h'aqqi'nda bilimi deydi: «Ga'p qurami'nda g'ana ja'ne ga'p arqali' so'z dizbekleri tildin' kommunikativlik qurali' bola aladi'». Ga'pten ti'sqari', tek sog'an kerikli bolg'an quri'li's material' retinde qaralatug'i'n so'z dizbekleri (dara) so'zler si'yaqli' tildin' nominativlik qurallari' qatari'na, zatlardi', qubi'li'slardi', protsesslerdi belgilew qurallari'ni'n' qatari'na jatadi'.

So'z dizbegi en' kem degende eki ma'nili so'zdin' baylani'si'nan du'zilgen qospa ma'nini yamasa a'ospa tu'sinikti an'latadi'. Sonli'qtan so'z dizbeginin' ma'nilik qatnasi' oni'n' qurami'ndag'i' bag'i'ni'n'qi' h'a'm bag'i'ndi'ri'wshi' komponentlerdin' leksikali'q ma'nilerine baylani'sli' boladi'. Keshletip keliw-waqi'tli'q qatnasti' bildiredi: tez keliw-is-h'a'rekettin' pa'tin ko'rsetip, sanli'q qatnasti' bildiredi: u'yde oti'ri'w-ori'nli'q qatnasti' bildiriw, aytqan menen tu'sindire almaw-qarsi'li'qli' qatnasti' bildiredi: oqi'w ushi'n bari'w - maqsetlik qatnasti' bildiredi.

Grammatikali'q jaqtan baylani'si' barqulla o'z dizbegin du'ze almaydi'. Ma'selen, universitetin' aldi'nda, sabaqtan son', azannan baslap, erten'ge shekem, ag'ayi'n ushi'n, dosti'm menen t.b. so'z toparlari' so'z dizbegi boli'p esaplanbaydi'. Sebebi olardi'n' qurami'nda ko'mekshi atawi'shlar, tirkewishler so'z dizbeginin' belgili bir komponentin quray almaydi'. Al, olar ekewi qosi'li'p sitaksislik so'z dizbeginin' tek bir komponenti g'ana bola aladi'.

Ayi'ri'm so'z shaqaplari' du'zilisi jag'i'nan so'z dizbegine bir qansha jaqi'n keliwine qaramastan, tildin' rawajlani'wi'na baylani'sli' h'a'zirgi waqi'tlarda sintaksislik baylani'slardin' joq boli'p ketiwi na'tiyjesinde olarda bir ma'nige bar-bar so'zge ayti'li'p ketken. Ma'selen, awi'l xojali'g'i', temir jol, bas kiyim. Bular bir ma'nini an'latatug'i'n qospa so'zler boli'p tabi'ladi'.

So'z dizbegi h'aqqi'nda joqari'da ayti'lg'anlardi' juwmaqlasti'ra oti'ri'p mi'nanday juwmaqqa kelemiz:

1. So'z dizbegi keminde eki ma'nili so'zdin' bag'i'na dizbeklesip keliwinen jasalg'an sintaksislik birlik. So'z dizbegi qospa so'zler menen, frazeologiyali'q so'z dizbekleri menen, atawi'sh h'a'm ko'mekshi so'z dizbekleri menen uqsas bolg'ani' menen olardan ayi'ri'ladi'.

So'z - leksikali'q birlik bolsa so'z dizbegi sintaksislik birlik.

2. So'z de, so'z dizbegi de tildin' nominativlik qurallari'ni'n' qatari'na kiredi. Ma'selen, so'z predmettin', qubi'li'sti'n', h'a'rekettin' sapa menen belginin' tu'r-tu'stin' t.b. dara nominativlik atlari'n uli'wmali'q ma'nide bildirse, al so'z dizbegi eki yamasa onnanda ko'p ma'nili so'zlerdin' dizbeklesiwinen du'zilgen qospa ma'ni an'latadi'. So'z dizbeginin' ma'nisi so'zge qarag'anda bir qansha konkret boladi'.

3. So'zler so'ylew protsessinde payda bolmaydi', al tilde buri'nnan bir, qa'liplesken tayar birlik retinde jasadidi' h'a'm qollani'ladi'. So'z dizbegi bolsa so'z ta'rizli tilde buri'nnan bar, tayi'n h'alda jasadidi'. Olar belgili bir modeller boli'p so'ylew dawami'nda waqti'nsha du'ziledi.

4. So'z dizbeginin' qurami'ndag'i' komponentler arasi'nda h'a'r tu'rli sintaksislik qatnaslar (ani'qlawi'shli'q, toli'qlawi'shli'q h'a'm pi'si'qlawi'shli'q qatnaslar) ani'q ko'rinip turadi'. Bunday qatnaslar so'zlerde, so'z toparlari'nda bolmaydi'.

5. So'z dizbeginidegi so'zler ko'binese ayi'ri'm ga'p ag'zasi' bola aladi'. Al, so'zler (sostavli' so'zler menen so'z toparlari') so'z dizbeginin' qurami'na kirgende, oni'n' bir komponenti g'ana bola aladi' h'a'm ga'pte bir ag'za boli'p xi'zmet atqaradi'.

6. So'zler dara turi'p so'z dizbegi bola almaydi'. Tek ma'nili so'zler g'ana bir-biri menen ma'nilik jaqtan bag'i'na baylani'si'w arqali' so'z ma'nilik dizbegin du'zedi.

7. So'zlerde, so'z dizbeginide dara h'ali'nda turi'p qari'm-qatnasli'q xi'zmetti atqara olmaydi'. Al olar tek ga'plik qurami'nda engende g'ana sol xi'zmetti atqaradi', og'an deyin so'zler de, so'z dizbegide ga'pti du'ziw ushi'n quri'li's materiallari' g'ana bola aladi'.

So'z dizbegi si'rtqi' modeli jag'i'nan ga'pler de uqsas boli'p keledi. Biraq ga'p predikativlik birlikti, al so'z dizbegi predikativlik emes, sintaksislik birlikti bildiredi.

Bulardi'n' bir-birinen ayi'rmashi'li'g'i' predikativlikke qatnasi' jag'i'nan ani'qlanadi'. Demek, so'z dizbegi toli'q ma'nili eki yamasa bir neshe so'zlerdin' dizbeginen du'zilip qospa nominativlik ma'nini bildiredi de, ga'p qari'm-qatnas qurali'ni'n' kommunikativlik funksiyasi'n atqaradi'.

Sintaksislik so'z dizbegi bag'i'ndi'ri'wshi' komponenttin' bildiriliwine qaray, atawi'sh so'z dizbegi h'a'm feyil so'z dizbegi boli'p u'lken eki toparg'a bo'linedi. Atawi'sh so'z dizbeginin' bas komponenti atli'q, kelbetlik, sanli'q, ra'wish so'zler si'yaqli' atawi'sh so'zlerden turadi'. Dosti'mni'n' u'yi, ken' ko'she, jaqsi' oqi'w ushi'n, ju'da' ko'p, bes student, so'zi o'tkir, esapqa bar.

Feyil so'z dizbekler: tez islew, ani'q so'ylew, mektepti remontlaw, suwg'a shomi'li'w, ati'zlarg'a suw ashi'w t .b.

Feyil so'z dizbekleri.

Ma'nili feyil so'zler h'a'r tu'rli formalardag'i' so'zlerdi basqari'p yamasa jupkerlesip feyil so'z dizbegin payda etedi.

So'z dizbeginin' bul tu'ri tilde aktiv qollani'ladi'.

Ga'p h'a'm oni'n' tiykarg'i' belgileri

Ga'ptin' qurami'na kirgen h'a'r bir ma'nili so'z o'z-ara sintaksislik baylani's h'a'm qatnasqa tusiw arqali' belgili ga'p ag'zalari'ni'n' xi'zmetin atqari'p keledi. Ga'p ag'zalar ga'pti du'ziwdegi xi'zmetine qaray bas h'a'm ekinshi da'rejeli ag'zalg'a bo'linedi.

Ga'ptin' bas ag'zalari' baslawi'sh h'a'm bayanlawi'sh boli'p ekige bo'linedi. Baslawi'sh pikirdin' baslani'w temasi'n is-h'a'reket, waqi'yani'n' kim h'a'm ne h'aqqi'nda bolatug'i'ni'n bildiretug'i'n bas ag'za: shi'g'i's xali'qlari' a'zelden o'zlerinin' miymandosli'g'i' menen dan'q shi'g'arg'an.

Bul ga'ptin' temasi', baslani'w punkti-shi'g'i's xali'qlari'. Ga'ptin' uli'wmali'q mazmuni'nan an'lati'latug'i'n pikir usi' baslawi'sh arqali' bayanlanadi'. Baslawi'sh ataw sepligindegi so'zler arqali' bildiriledi h'a'm basqa ag'zalarg'a bag'i'nbaydi'.

Bayanlawi'sh baslawi'sh h'aqi'ndag'i' pikirdi bayanlaydi'. Ol tiykari'nan baslawi'shtan son'g'i' pozitsiyada keledi. Bayanlawi'sh baslawi'sh penen kelisiw joli' menen baylani'sadi'. Formali'q jaqtan baslawi'shqa g'a'rezli boli'p, baslawi'shqa tiyisli bet, san kategoriyalari'ni'n' formalari'n o'zine qabi'l etedi. Bizler xoshlasti'q. Men mashinag'a oti'rdim.

Bul ga'plerdegi bayanlawi'shlar baslawi'shti'n' is-h'a'reketin bildirip, oni'n' menen bette, sanda kelisip kelgen. Baslawi'shti'n' neshinshi bet qaysi' sanda keliwine baylani'sli' bayanlawi'shta sol bet, san formasi'nda beriledi. Demek bayanlawi'sh baslawi'shqa formal'i'q jaqtan g'a'rezli boladi'.

Ga'ptin' bas ag'zalari'na g'a'rezli, oni'n' ma'nisin toli'qti'ri'p, tu'sindirip, ani'qlap keletug'i'n ag'zalar ga'ptin' ekinshi da'rejeli ag'zalari' dep ataladi'. Gg'ptin' ekinshi da'rejeli ag'zalari' ani'qlawi'sh, toli'qlawi'sh h'a'm pi'si'qlawi'sh boli'p u'shke bo'linedi. Bul ga'p ag'zalari'ni'n' ekinshi da'rejeli dep atali'wi' olar bes ag'zalarday ga'ptin' strukturali'q sxemasi'n du'ze almaydi', tek ga'ptin' strukturasi'n ken'eytiwshi ekinshi da'rejeli xi'zmetti atqaradi'.

Son'g'i' waqi'tlari' til biliminde kiris, qaratpa so'zlerdi de ga'p ag'zasi' dep qaraw ko'z-qaraslari' da ori'n aldi'. Kiris h'a'm qaratpa ag'zalar basqa ga'p ag'zalari' menen grammatikali'q (formali'q) baylani'sqa tu'speydi. Olar uli'wma ga'ptin' mazmuni'n yaki oni'n' bir ag'zasi' menen ma'nilik baylani'sqa tu'sedi. Ga'ptin' uli'wmali'q mazmuni'na modalli'q ma'ni beredi. A'llette, ba'rin'izde bir eldi awzi'n'i'zg'a qarati'p kelgen aqi'lli' adamlarsi'z.

Qoy, shi'rag'i'm, qatti'g'a ketsem, qaytti'm.

Bul ga'plerdegi di'qqat etilgen so'zler ga'ptin' uli'wmali'q mazmuni'na so'ylewshinin' subektivlik qatnaslari'n bildirip, modalli'q emotsional-ekspressivlik ma'nilerdegi ga'p ag'zasi'n atqaradi'.

Sintaksislik so'z dizbegi bag'i'ndi'ri'wshi' komponenttin' bildiriliwine qaray, atawi'sh so'z dizbegi h'a'm feyil so'z dizbegi boli'p u'lken eki gruppag'a bo'linedi. Atawi'sh so'z dizbeginin' bas komponenti atli'q, kelbetlik, sanli'q, ra'wish so'zler si'yaqli' atawi'sh so'zlerden boladi'. Mi'sali': Oqi'wshi'ni'n' kitabi', ken' sah'ra, jaqsi' islewge qolay, ju'da'

ko'p, bes da'pter, so'zi o'tkir, tilge bay, ko'riwge u'shinshi, esapqa bar, iste joq h'a'm t.b. so'zler.

Ma'nili feyil so'z dizbegi ga'pler h'a'r tu'rli formalardag'i' so'zlerdi basqari'p yamasa jupkerlesip feyil so'z dizbegin du'zedi. So'z dizbeginin' bul tu'ri tilde aktiv qollani'ladi': tez ju'riw, dawislap oqi'w, ani'q ayti'w, atizlarg'a suw ashi'w h'a'm tag'i' basqa.

So'z dizbekleri h'aqqi'ndag'i' joqari'da aytqanlardi' ji'ynaqlay oti'ri'p, juwmaq jasaymi'z:

-So'z dizbegi en' keminde eki ma'nili so'zdin' bag'i'na so'z dizbeklerinen jasaladi'. So'z dizbegi - sintaksislik birlik. Ol tildin' nominativlik qurallari' qatari'na kiredi. So'z dizbegi belgili bir modeller boyi'nsha so'ylew dawami'nda waqit'sha du'ziledi. So'z dizbegi sintaksislik kategoriya.

Qospa ga'pler ha'm woni'n' klassifikaciyasi'

Jay ga'pler strukturali'q ha'm ma'nilik jaqtan qospalani'w ha'm qospalanbaw xarakterine qaray, qospalanbag'an ha'm qospalang'an jay ga'pler boli'p ta bo'linedi. Jay ga'pler feyil toplami' birgelikli ha'm ayri'mlang'an ag'zali', kiris ha'm qaratpa so'zli boli'p kelgende, qospalani'w xarakterine iye boladi'.

Qospa ga'pler eki yamasa bir neshe predikativlik konstruksiyalardi'n' dizbekleniw yamasa bag'i'ni'w joli' menen baylani'si'wi'nan du'ziledi. Olar jay ga'plerinin' baylani'si'w usi'li' ha'm ma'nisine qaray dizbekli qospa ga'p ha'm bag'i'ni'n'qi' qospa ga'p boli'p ekige bo'linedi. Dizbekli ha'm bag'i'ni'n'qi'li' baylani'sti'n' aralasi'p keliwi arqali' da qospa ga'pler du'ziledi. Bunday ga'pler aralas qospa ga'p yamasa ko'p komponentli qospa ga'ptin' strukturasi'n du'zedi.

Demek ga'p tildin' kommunikativlik xi'zmetin atqaradi'. Ga'ptin' u'sh belgisi bar.

1. Predikativlik
2. Modalli'q
3. İntonatsiya

Ga'p usi' belgiler arqali' adamlar arasi'nda en' u'lken xi'zmetti, qari'm-qatnas qurali'n atqaradi'.

Tildin' to'mengi basqi'shi' fonetikada sesler u'yreniledi, al tildin' joqarg'i' basqi'shi' sintaksiste so'z dizbegi ha'm ga'p u'yreniledi.

Ga'p - tildin' kommunikativlik xi'zmetin atqaratug'i'n sintaksislik birlik. Oni'n' en' tiykarg'i' belgileri-predikativlik modalli'q ha'm intonatsiya.

- 1) Predikativlik - baslawi'sh belgili qubi'li's, waqi'yalar haqqi'nda bayanlaydi'.

2) Modalli'q- xabar,soraw, u'ndew ha'm buyri'q gsha'pler arqali' bildiriledi.

3) İntonatsiya-pauza ga'ptin' ma'nili bo'leklerin, ga'plerdi bir-birinen ayi'ri'w ushi'n xi'zmet atqaradi'.

1. Ga'pler bas ha'm ekinshi da'rejeli ag'zalardi'n' qatnasi'na qaray ken'eytilgen ha'm ken'eytilmegen ga'p boli'p ekige bo'linedi.

Ken'eytilgen ga'p-bas ha'm ekinshi da'rejeli ag'zalardi'n' qatnasi'nan turadi'.

Ken'eytilmegen ga'p-tek bas ag'zani'n' qatnasi'nan turadi'.

2. Jay ga'pler bas ag'zalardi'n' sani'na qaray eki sostavli' ha'm bir sostavli' boli'p ekige bo'linedi.

Eki sostavli'-eki bas ag'zani'n' orayi'na

Bir sostavli'-tek bir bas ag'zani'n' orayi'nan du'ziledi.

3. Ga'pler xabarlawg'a tiyisli bolg'an pikirdi tasti'yqlaw ha'm biykarlaw mazmuni'na qarap boli'mli' ha'm boli'msi'z ga'pler boli'p bo'linedi.

4. Ga'pler kommunikativlik xi'zmetine qaray xabar,soraw, buyri'q, u'ndew ga'pler boli'p bo'linedi.

5. Ga'pler, ag'zalardi'n' toli'w-tolmawi'na qaray toli'q ha'm toli'q emes ga'pler boli'p bo'linedi.

6. Jay ga'pler ag'zalarg'a bo'liniw-bo'linbew imkaniyati'na qaray ag'zalarg'a bo'linetug'i'n ha'm bo'linbeytug'i'n (so'z-ga'p) tu'rde de keledi.

So'z-ga'pler ag'zalarg'a bo'linbeydi. Olar jay ga'plerdin' ayri'qsha bir tu'ri retinde u'yreniledi. So'z-ga'pler tiykari'nan modal, tan'laq, awa, joq t.b. toli'q leksikali'q ma'nige iye bolmag'an so'zler arqali' bildiriledi. So'z-ga'plerdin' ma'nisi kontekst, situatsiyag'a baylani'sli' ma'lim boladi'.

7. Predikativlik konstuktsiyani'n' sani'na qaray ga'pler jay ha'm qospa ga'p boli'p eki tu'rge bo'linedi.

Jay ga'plerdin' qospalang'an ha'm qospalanbag'an tu'rleri bar.

Qospa ga'pler-baylani'si'w usi'li'na qaray dizbekli ha'm bag'i'ni'n'qi'li' qospa ga'p boli'p bo'linedi.

Dizbekli ha'm bag'i'ni'n'qi'li' ga'plerdin' aralasi'p keliwinen aralas qospa ga'pler payda boladi'

Wo'z wo'zin tekseriw ushin sorawlar:

1. Sintaksis ha'm oni'n' izertlew obekti haqqi'nda ayti'n'.
2. So'z dizbegi ha'm oni'n' tu'rleri haqqi'nda

3. Ga'p h'a'm oni'n' tiykarg'i' belgileri haqqi'nda
4. Qospa ga'pler ha'm woni'n' klassifikaciyasi' haqqi'nda
5. Jay ga'pler degenimiz ne?
6. Ken'eytilgen ga'p degenimiz ne?
7. Ken'eyilmegen ga'p degenimiz ne?

A'DEBIYATLAR DIZIMI:

1. Ha'zirgi qaraqalpaq tili. Sintaksis. No'kis, 1986.
2. Ha'zirgi qaraqalpaq tili. Sintaksis. No'kis, 1996.
3. Ha'zirgi qaraqalpaq a'debiy tilinin' grammatikasi'. Sintaksis. No'kis, 1994.
4. Najimov A. Ha'zirgi qaraqalpaq tilinin' sintaksisi. No'kis,1990.
5. Da'wletov M. Qaraqalpaq tilinde qospa ga'plerdin' geypara teoriyalı'q ma'seleleri. No'kis,1993.
6. Axanov K. Grammatika teoriyasi'ni'n' negizderi. Almati',1972.
7. Nurmanov A., Mamudov N., Amedov A., Solixwjaeva S. O'zbek tilining mazmuniy sintaksisi. Toshkent,1992.

4-tema: A'debiyat tariyxi'ni'n' qa'liplesiw ha'm rawajlani'w bag'darlari'

Jobasi':

1. Qaraqalpaq adebiyati'ni'n' rawajlani'wi'ni'n' basqi'shlari'
2. XV-XVIII a'sir qaraqalpaq adebiyati'ni'n' rawajlani'w bag'darlari'
3. XIX a'sirdegi qaraqalpaq a'debiyatni'n' rawajlani'wi'
4. A'jiniyaz shayi'rdi'n' do'retiwshiligi
5. Berdaq shayi'rdi'n' do'retiwshiligi

Tayansh so'zler: *da'wir, a'debiyat, metodika, lekciya, oqitiw metodlari', bag'darlama, tariyx, estetika., proza, poeziya, dramaturgiya, ideyalıq-tematikalıq bag'dar*

Qaraqalpaq adebiyati'ni'n' rawajlani'wi'ni'n' basqi'shlari'

"Orxon-Enisey jazba esteliklerin" u'yreniwde V.Tomsen, V.V.Radlov, P.M.Melioranskiy, A.Geykel, Yu.Nemat, S.E.Malov, İ.V.Stebleva usag'an alımlardıń ilimiy xızmetleri. "Orxon-Enisey jazba estelikleri" tuwralı tu'rkiy xalıqlar alımlarınıń miynetleri. "Orxon-Enisey jazba estelikleri"niń tariyxıylıg'ı. Esteliktegi tariyxıy shaxslardıń obrazlıq sıpatlamaları (Bilke Qag'an, Qultegin, Toniko'k), qaharmanlıq motivler, joqlaw motivlerinin' elementleri. "Orxon-Enisey jazba estelikleri" proza ma yaki poeziya ma? degen pikirler haqqında

«Og'uznama»nıń tu'rkiy xalıqlardıń ma'deniyatı tariyxındag'ı ornı. «Og'uznama» da'stanınıń izertleniwı, ideya-tematikası, obrazları, syujeti ha'm kompozitsiyası. Og'uz batırdıń tuwılıwı ha'm Sırdarya jag'alarından baslap Edilge shekemgi bolg'an sawashları, qaharmanlıq motivler, da'stannıń ko'rkem poetikası, tili ha'm ko'tergen ma'selesı haqqında. Tariyxıy hu'jjetlerge qarag'anda Og'uzlardı tu'rkmenler menen baylanıstırıwshı boljawlar haqqında.

Qorqıt jırları boyınsha V.V. Bartold, V.M.Jirmunskiy, Sh.Walixanov, X.Koroglı, A'.Margulan, V.Araslı, M.Toxmaev ha'm A'.Qon'iratbaevlardıń ha'm jergilikli alımlardıń izertlewleri. Qorqıt ata kitabı («Kitabi dedam Korkut») og'uz-qıpshaqlardıń qaharmanlıq da'stanı. Qorqıt jırları VIII-XII a'cirdegi Sırda'rya boyın jaylag'an og'uz-qıpshaqlardıń turmısın so'z etiwshi a'debiy estelik ekenligi haqqında. Qorqıt waqıyaları negizinen VIII-XII a'sirdegi tariyxıy waqıyalardı so'z etiwı. Qorqıt jırlarınıń payda bolıw ornı ha'm da'wiri haqqında. Jırdag'ı an'ızlar. Qorqıt jırlarınıń ha'r bir bo'liminin' ideya-tematikalıq o'zgeshelikleri, qaharmanlıq, batırlıq obrazları, Qorqıt jırlarınıń qaraqalpaq da'stanları menen genetikalıq baylanısı.

Mahmud Qashg'ariydin' o'miri ha'm onin' «Devanu lug'at it tu'rk» shıg'armasının' jazıp alınıwı, ja'riyalanıwı, izertleniwi haqqında. Mahmud Qashg'ariydin' xalıq do'retpelerin jazıp alıp "Devanda" alfavit ta'rtibinde ornalastırıwı, tematikalıq tu'rlerge bo'liwi. Toplamg'a Qashg'ardan baslap Volga boylarına shekem ornalasqan tu'rki tilles xalıqlardın' ko'p sanlı qosıqları ha'm naqıl-maqallarının' kirgizilgenligi haqqında.

Yusup Has Hajibtin' «Qutadg'u bilig» shıg'armasının' izertleniwi haqqında, nushaları ha'm ja'riyalanıw ma'seleleri. Shıg'armanın' ideya-tematikalıq o'zgesheligi, obrazları, Ku'ntuwdı, Aytoldı, Og'dılmısh t.b. obrazlardın' simvolikalıq xarakterde beriliwi. Da'standa didaktika ma'selesinin' ken' tu'rde tu'sindiriliwi. «Qutadg'u bilig» xalıq awızeki do'retpeleri menen baylanısı. Shıg'armanın' ko'rkem poetikası ma'selesini haqqında. «Qutadg'u bilig» XI a'sir qaraxaniylar da'wirindegi ja'miyetlik siyasiy turmıs ha'm ma'deniyatın u'yreniwdegi bahalı derek ekenligi.

Xoja Ahmed Yassawiydin' o'miri jolı haqqında mag'lıwmatlar. Tasawwıf - sufizm a'debiyatı haqqında tu'sinik. Sufistik mektepler. Xoja Ahmed Yassawiydin' «Devani hikmet» qosıqlar toplamı. Din ha'm tasawwıf - "Devanı hikmet"tin' jetekshi ideyalıq mazmını. Axmed Yassawiy islam dininin' nızam-qag'ıydaları ha'm u'rp-a'detlerinin' jıyındısı bolg'an «shariyat»tı, «tariqat»tı, ıshqı ilahiye-»marifat»tı, quday ha'm og'an erisiwdi - «haqıyqat»tı na'siyatlawı. Ahmed Yugnakiydin' o'miri haqqında mag'lıwmatlar. Onın' «Hibatul haqoyiq» atlı do'retpeşinin' ideyalıq bag'ıtı, ta'lim, bilim haqqında so'z etiwı. İlim-marifatı do'retpeşinin' oraylıq ma'selelerinden biri etip alıwı. «Hibatul-haqoyiq» avtorı bir waqıyanı bayanlaw wazıypasın emes, ba'ki ilim, a'dep-ikramlıq ha'm basqa ma'seleler haqqında pikir ju'ritip, u'git-na'siyat beriw wazıypasın o'z aldına qoyadı. «Hibatul-haqoyiq» didaktikalıq da'stan bolıp, bul onın' ko'rkemlik qa'siyetlerin ha'm uslubın belgilewi. Da'standa syujet bolmasa da, onın' bapları mazmunı ha'm ma'nisi menen o'z-ara baylanısıwı, bir pu'tin kompozitsion qurılısqa iye ekenligi. Avtor da'standa ha'r qıylı syujet yaki tu'siniklerdi beriw ha'm olardı bir-birine qarama-qarsı qoyıw tiykarında obrazlar beriwı ha'm tiykarı ideyalardı sa'wlelendiriwı.

XIII a'sirden qalg'an miyras qıpshaqlar so'zligi «Kodeks Kumanikus»tin' tu'rkiy a'debiyattag'ı a'hmiyeti. Kitaptın' nusqalarının' jazıp alınıwı, izertleniwi haqqında. «Kodeks kumanikus» qıpshaq tilles ha'zirgi qaraqalpaq, qazaq, qırq'ız, o'zbek, tatar, bashqurt, nog'ay, qarashay, qumıq, qarayım xalıqlarının' ma'deniy esteligi sıpatında. Bul kitapta sol XII-XIII a'sirde jasag'an ata-babalarımızdın' aytqan tolq'awları, naqıl-maqalları, an'ız ha'm jumbaqlarının' beriliwi.

Xorezmiydin' o'miri ha'm do'retiwshiligi haqqında mag'lıwmat. "Muhabbatnama"nı izertlewshiler haqqında. «Muhabbatnama»nın' janrlıq qa'siyeti. Shıg'armada ashıq obrazının'

jasalıwı. Xorezmiy haqıyqıy mahabbat ha'm go'zzallıq jırshısı ekenligi. "Muhabbatnama" da'stanı orta a'sirlik tu'rkiy a'debiyatının' ko'rkem esteligi.

XV-XVIII a'sir qaraqalpaq adebiyatı'ni'n' rawajlanıw bag'darlari'

Soppaslı Sıpıra jıraw haqqında N.Da'wqaraev, İ.Sag'iytov, Q.Ayım-betov, M.Nurmuhammedov, Q.Maqssetov, K.Ma'mbetov, S.Bahadırova ha'm basqa alımlardıń pikirleri. Jırawshılıq da'stu'r, jırawlar mektebi, Soppaslı Sıpıra jırawdın' "Baban'man", "Awız ayg'aq, til tayg'aq" t.b. terme-tolg'awları. Tolg'awlarının' ideyalıq bag'ıtı haqqında.

Dospanbet jıraw XVI a'sirdin' basında jasag'an belgili so'z sheberlerinin' biri. Dospanbet jıraw haqqında, 1883-jılı Muxammed Ospanov ta'repinen Sankt-Peterburgta shıg'arılg'an «Nog'ay wa' Qumıq shıg'ırları» miynetindegi mag'lıwmatlar. Onın' tolg'awlarında ma'rtlikti, batırılıqtı ulıg'law ideyası, tolg'awlarının' ko'rkem poetikası.

Mu'yten jıraw haqqında mag'lıwmatlar. Mu'yten jırawdın' tolg'awları ha'm olardıń tematikalıq, ideyalıq bag'darlari. Mu'yten jırawdın' didaktikalıq, sotsiallıq temalardag'ı tolg'awları, tolg'awlarının' ko'rkem poetikası.

XVIII a'sir qaraqalpaq a'debiyatı. Jiyen jırawdın' o'miri ha'm do'retiwshiligi haqqında mag'lıwmatlar. Jiyen jıraw do'retpelerinin' u'yreniliw tariyxı. Jırawdın' terme ha'm tolg'awlarında turmıs shınlıg'ının' sa'wleleniwi. Jiyennin' jırawlıq da'stu'ri. "Posqan el", "Ullı taw" tolg'awlarının' ideyalıq mazmunı, obrazları, ko'rkemlik o'zgesheligi. Jiyen jıraw terme ha'm tolg'aw janrının' ustası. Jiyen jıraw tolg'awlarında tariyxıy waqıyalardıń, xalıqtın' sotsiallıq turmısının' real sa'wleleniwi.

XIX a'sirdegi qaraqalpaq a'debiyatını'n' rawajlanıwi'

XIX a'sirdegi qaraqalpaq a'debiyatı h'a'm tariyxıy, sotsiallıq, ma'deniy sharayatlar, a'debiy ortalıq. XIX a'sirdegi qaraqalpaq klassik shayırları

Ku'nxoja İbrayım ulı - XIX a'sir qaraqalpaq a'debiyatının' klassik shayırı. Ku'nxoja İbrayım ulının' o'miri h'a'm do'retiwshilik jolı. Shayır poeziyasının' u'yreniliw tariyxı. Ku'nxoja İbrayım ulı jasag'an da'wirdin' siyasiy-ja'miyetlik, ekonomikalıq ma'deniy jag'dayları tuwralı, Ku'nxoja do'retpelerinin' izertleniw, u'yreniliw ma'seleleri. Ku'nxoja - jazba a'debiyattın' wa'kili ekenligi. Ku'nxoja qosıq qurılısında reformator shayıır. Shayır do'retiwshiliginde xalıq awızeki a'debiyatı da'stu'rleri h'a'm jan'ashılıq. Shayır qosıqlarının' ideyalıq-tematikalıq, janrlıq o'zgeshelikleri. Shıg'armalarındag'ı turmıs shınlıg'ı, ko'rkemlik, allegoriyalıq su'wretlew usılları. "El menen", "Yaranlar", "Jaylawım", "Umitpaspan" h'.t.b. qosıqların tallaw mısasında. Ku'nxoja do'retiwshiliginin' qaraqalpaq a'debiyatı tariyxında tutqan ornı h'a'm a'h'miyeti.

Ku'nxoja shıg'armalarının' tolıq jıyınları. Topamlardı baspag'a tayarlawshılar. Shayır toplamlarının' o'zgeshelikleri h'aqqında mag'lıwmatlar beriw.

Ku'nxoja shig'armalarinin' ideyalıq-tematikalıq o'zgeshelikleri ayrıqsha xalıqtın' sotsiallıq, a'dillik temasındag'ı «Jarımadım», «Menin' balam», «A'rmanda», «Yaranlar» qosıqlarına ko'rkem tallaw jasaw. Shayır poeziyasının' g'a'rezsizlikten keyingi da'wirde so'z etiliw ma'seleleri.

O'tesh Alshınbay ulının' o'miri h'a'm do'retiwshiligini u'yreniw tariyxı. Shayır jasag'an da'wirdegi ja'miyetlik-siyasiy jag'day. Shayırdın' a'debiy ortalıg'ı. O'tesh Alshınbay ulı shig'armalarinin' ideyalıq-tematikalıq o'zgeshelikleri. Shayırdın' ja'miyetlik-siyasiy, filosofiyalıq, didaktikalıq ko'z-qarasları. O'tesh Alshınbay ulının' yumor h'a'm satiralıq, didaktikalıq tariyxıy qosıqları. Shayır do'retiwshiliginde da'stu'r h'a'm jan'ashılıq. O'tesh Alshınbay ulının' «Berdaq baqsıg'a juwap» qosıg'ı. «O'tti dunyadan» shig'arması. Shayır poeziyasının' ko'rkemliliği. Ko'rkem su'wretlew quralları h'a'm usılları. O'tesh Alshınbay ulı do'retpelerinin' qaraqalpaq a'debiyatındag'ı ornı.

O'tesh Alshınbay ulının' ko'lemli qosıqlarının' kompozitsiyalıq o'zgeshelikleri h'aqqında. O'tesh do'retiwshiliginin' u'yreniliw ma'seleleri. Shayır shig'armalarinin' ideyalıq tematikalıq o'zgeshelikleri. Sotsiallıq temada, yumor-satiralıq, h'ayal-qızlar, aqıl-na'siyat temasındag'ı qosıqlarına ko'rkem-a'debiy tallaw. Shayır do'retiwshiliginin' g'a'rezsizlikten keyingi da'wirde u'yreniliw ma'seleleri. Q.Ja'rimbetov, S.Ma'tekeev, Q.Turdıbaev miynetleri tiykarında. O'teshin' «Hayran etti» poeması.

Sarıbay shayır do'retpelerinin' u'yreniliw tariyxınan. Shayır jasag'an da'wirdegi tariyxıy-siyasiy, ma'deniy jag'daylar. Tımsal tuwralı tu'sinik. Sarıbay shayırdın' «Shımshıq penen aytısı», «Jarg'anat penen aytısı» tımsallarının' ideya-tematikalıq, janrlıq o'zegeshelikleri. Sarıbay shayır do'retpelerinin' a'h'miyeti. Sarıbay shayırdın' shig'armalarinin' jazıp alınıw, baspag'a tayarlaw ma'seleleri. Shayır do'retiwshiligi boyınsha g'a'rezsizlikten keyingi da'wirdegi izertlew bag'darlari. İlimiy maqalalar.

Gu'lmurat shayır shig'armalarinin' u'yreniliwi. Shayır jasag'an da'wirge siyasiy-ja'miyetlik, ma'deniy sıpatlama. Shayırdın' allegoriyalıq su'wretlew usılı. «Qayrawda jalg'ız g'az» qosıg'ının' ko'rkemligi, ideyalıq mazmunı. «Qayda baraman», «Nadan ekensen'» qosıqlarında turmis shınlıg'ının' su'wretleniwi. Gu'lmurat shayır qosıqlarının' a'debiyatımız tariyxındag'ı ornı.

Gu'lmurat poeziyasında lirizm. Shayır shig'armalarına ko'rkem estetikalıq analizler. Gu'lmurat do'retiwshiliginin' g'a'rezsizlikten keyingi da'wirde u'yreniliw ma'seleleri.

XIX a'sir qaraqalpaq a'debiyatı tariyxının' ma'deniy –siyasiy jag'dayları h'aqqında tu'sinikler. Tariyxıy sharayatlar. Bul da'wir a'debiyatında tariyxıy sharayatların' ornı h'a'm siyasiy xalıq azatlıq ko'terilislerinin' a'debiyatta ko'rinisi. Olardıń A'jiniyaz, Berdaq

shig'armalarında sa'wleleniw bag'darları. A'jiniyazdın' «Bozataw» poeması, Berdaqın' «Aydos baba», «Ernazar biy» epikalıq do'retpeleri mısasında. Qaraqalpaq klassik a'debiyatı wa'killeri Ku'nxoja do'retiwshiligi boyınsha, A'jiniyaz, Berdaq, O'tesh, Sarıbay, Gu'Imurat doretiwshilikleri bag'darındag'ı jan'a ilimiy miynetler, maqalalardı u'yreniw. Klassik shayırlar shig'armalarının' ideya-tematikalıq, janrlıq o'zgesheliklerin ajratıw.

XIX a'sir qaraqalpaq a'debiyatı wa'killeri Ku'nxoja, A'jiniyaz, Berdaq, O'tesh shig'armaları jıynaqları baspaları menen islesiw. Olardıń ko'rkem tekstlik o'zgesheliklerin anıqlaw. Topamlardıń tekstologiyalıq ma'seleleri boyınsha baspadan shıqqan ilimiy maqalalar, ilimiy miynetlerdegi pikirlerdi anıqlap topamlardı u'yreniw. A'jiniyaz shig'armaları, Berdaq shig'armaları boyınsha mashqalalı maqalalardı u'yreniw.

A'jiniyaz shayı'rdi'n' do'retiwshiligi

A'jiniyaz Qosıbay ulıńn' o'miri h'a'm do'retiwshilik jolı. Shayır o'miri h'a'm poeziyasınıń izertleniw tariyxı A'jiniyaz Qosıbay ulı – qaraqalpaq a'debiyatınıń klassik shayı. Klassik shayı jasag'an da'wirdegi ja'miyetlik-siyasiy, ekonomikalıq h'a'm ma'deniy turmısı tuwralı. A'jiniyaz lirikalarınń janrlıq o'zgeshelikleri, obrazlar du'nyası. Ko'rkem su'wretlew quralları h'a'm usılları. Shayırdıń qaraqalpaq poeziyasın janrlıq jaqtan rawajlandırıwı. Shayırdıń qosıq formalarınń o'zgesheligi. A'jiniyaz h'a'm shig'ıs klassik poeziyası. A'jiniyaz Qosıbay ulı poeziyasında filosofiyalıq, ja'miyetlik siyasiy, didaktikalıq ko'zqarasları. Shayır poeziyasında – tasawwıf. A'jiniyazdın' Qız Men'esh penen aytısı. "Bozataw" poeması. A'jiniyaz Qosıbay ulı do'retpelerinin' qaraqalpaq a'debiyatındag'ı tutqan ornı h'a'm a'h'miyeti. A'jiniyaz lirikalarınń tematikası. Watan h'aqqındag'ı qosıqları «Bardur», «Ellerim bardı», «Bar ma eken», «Hosh imdi», «Shıqtı jan», «Jaqsı». Sotsiallıq temadag'ı qosıqları «Kerek», «Bolmasa», «Korin'» h'.t.b. Didaktikalıq qosıqları «Na'siyat», «Jaqsı», «Bolur mı», «Ayrıl sa», «Kerek», «Jigitler», «Bolmas», «Ha'r kimsenin' yarı bolsa» h'.t.b. Filosofiyalıq lirika «Demshiler», «Ayrıl sa», «Yoqtı», «Muxabbat qosıqları», «Yoq menin'», «Bir pa'riy», «Bir janan», «Gozzallar», «Sa'wdigim», «Tu'ser», «Dildarım» h'.t.b. Muxammesler «Shıqtı jan», «Beri kel», «Ay a'lip», «Ko'zlerim», «Qız Oraz», «Kerek» h'.t.b. A'jiniyaz lirikasınıń g'a'rezsizlikten keyingi da'wirde u'yreniliw bag'darları K.Ma'mbetov, B.Genjemuratov, Q.Ja'rimbetov izertlewlerindegi tiykarg'ı bag'darlar.

Berdaq shayı'rdi'n' do'retiwshiligi

Berdaq G'arg'abay ulı qaraqalpaq xalqınıń klassik shayı, ullı oyshılı. Shayırdıń o'miri h'a'm do'retiwshilik jolı. Berdaq G'arg'abay ulı do'retpelerinin' u'yreniliw tariyxı. Berdaq jasag'an da'wirdegi ja'miyetlik-siyasiy, ekonomikalıq h'a'm ma'deniy sharayatlar. Berdaq do'retpelerinde filosofiyalıq, didaktikalıq, ja'miyetlik-siyasiy, sotsiallıq ko'zqaraslarınń

sa'wleleniwi. Berdaq shig'armalarinin' ideya-tematikalıq, janrlıq o'zgeshelikleri. Berdaqtn' da'stanlıq shig'armaları. Olarda tariyxıy temanın' sa'wleleniwi. Berdaq G'arg'abay ulı do'retpelerinin' qaraqalpaq a'debiyatı tariyxındag'ı ornı h'a'm a'h'miyeti. Berdaq lirikalarinin' tematikası. Didaktikalıq lirika «Balam», «Xalıq ushın», «Jaqsıraq» h'.t.b. Sotsiallıq temadag'ı qosıqları «Pana ber», «Bolg'an emes», «Zamanda», «Bıyıl», «Salıq» qosıqları. Hayal-qızlar teması «Kelin», «Oylanba» h'.t.b. Shayırdın' epikalıq do'retpeleri «Shejre», «Amangeldi», «Aydos baba», «Ernazar biy», «Aqmaq patsha» shig'armaları. Berdaq shig'armalrının' tili h'aqqında. Berdaq do'retiwshiliginin' g'a'rezsizlikten keyingi da'wirde qaraqalpaq a'debiyattanıw iliminde izertleniw ma'seleleri. Olardın' alding'ı da'wirdegi izertlewlerden tiykarg'ı o'zgeshelikleri.

Wo'z wo'zin tekseriw ushin sorawlar:

1. Qaraqalpaq adebiyatı'ni'n' rawajlanı'wi'ni'n' basqı'shlari'
2. XV-XVIII a'sir qaraqalpaq adebiyatı'ni'n' rawajlanı'w bag'darlari'
3. XIX a'sirdegi qaraqalpaq a'debiyatını'n' rawajlanı'wi'
4. A'jiniyaz shayi'rdi'n' do'retiwshiligi
5. Berdaq shayi'rdi'n' do'retiwshiligi

A'DEBIYATLAR DIZIMI:

1. Sultanov A. Qaraqalpaq a'debiyatında Sh.Aytmatovtın' poetikalıq da'stu'rleri. No'kis, «Bilim», 2007.
2. Sodiq Sanjar. Yangi o'zbek adabiyoti kursi dasturi. Universitetlarning o'zbek filologiyasi magistrlik bosqichi uchun. O'quv qwllanma. – Toshkent: O'zMU, 2000.
3. Sodiq Sanjar. O'zbek tili va adabiyoti bakalavrlık bosqichi yangi wzbek adabiëti fanidan namunaviy dastur. Toshkent, O'zMU, 2001.
4. Solijonov Y. Hozirgi O'zbek lirikasi. Ziyonet tarmag'ı. Farg'ona davlat universiteti. O'zbek adabiyotshunosligi kafedrası. 2009.
5. Turdıbaev Q. Ha'zirgi qaraqalpaq poeziyası (bibliografiyalıq ko'rsetkish. 1991-2010jj.). No'kis, «Qaraqalpaqstan», 2010.
6. Turdıbaev Q. Qaraqalpaq liro-epikalıq poeziyası (bibliografiyalıq ko'rsetkish. 1950-2010jj.). No'kis, «Qaraqalpaqstan», 2010
7. Azizxwjaeva N.N. Pedagogik texnologiya va pedagogik mahorat. Toshkent. 2003.
8. Ayjanova Z. A'debiyat sabag'ında İ.Yusupovtın' shig'armaların u'yreniw. No'kis. «Bilim», 1993.

5-tema: XX a'sir qaraqalpaq adebiyatı'ni'n' rawajlanıw bag'darlari'

JOBASI':

1. XX a'sir basi'ndag'i' qaraqalpaq adebiyatı'ni'n' rawajlanıw bag'darlari'
2. XX a'sirdi'n' 40-jı'llari'ndag'i' qaraqalpaq adebiyatı'ni'n' rawajlanıw bag'darlari'
3. XX a'sirdin' 1960-80-jıllarındag'i' qaraqalpaq a'debiyatını'n' rawajlanıwi'
4. XX a'sir qaraqalpaq prozası'i'ni'n' rawajlanıw bag'darlari'
5. XX a'sir qaraqalpaq dramaturgiyası'ni'n' rawajlanıw bag'darlari'

Tayansh so'zler: *da'wir, a'debiyat, metodika, lekciya, oqitiw metodlari', bag'darlama, tariyx, estetika., proza, poeziya, dramaturgiya, ideyalıq-tematikalıq bag'dar*

XX a'sir basi'ndag'i' qaraqalpaq adebiyatı'ni'n' rawajlanıw bag'darlari'

XX a'sirdin' 20-jılları qaraqalpaq a'debiyatını'n' rawajlanıw barısında tu'pkilikli burılıs da'wiri boldı. Buring'ı da'stu'riy a'debiyattın' ornına jan'a a'debiyat keldi. Bul a'debiyat su'wretlew obekti boyınsha da, ideyalıq-tematikalıq bag'darı boyınsha da, ko'rkemlik o'zinsheligi boyınsha da buring'ı a'debiyattan tu'pkilikli pariq qıldı. Bul jılları qaraqalpaq a'debiyatında burın bolmag'an jan'a a'debiyat tu'rler ha'm janlar ju'zege keldi. Bul birinshi gezekte proza ha'm dramaturgiyanın' payda bolıwı menen baylanıslı. 20-jıllardıń ortalarınan baslap birinshi qaraqalpaq gu'rrin'leri, ocherkleri, feletonları (N.Da'wqaraevtıń, S.Majitovtıń, N.Kuzembaev, E.Qıdır-niyazovtıń h.t.b.) ja'riyalandı. Bul qaraqalpaq a'debiyatı ushın jan'a janrdag'ı shıg'armalar edi. Olardıń avtorları da tek jazıwshılar emes, al ha'r qıylı ka'siptegi adamlar boldı. A'lbeste, da'slepki prozalıq shıg'armalar tiyisli janlardın' talap da'rejesinen a'dewir to'men jazıldı. Usı jılları birinshi qaraqalpaq pesaları jariqqa shıqtı. A'.O'tepovtıń «Ten'in tapqan qız», Q.A'wezovtıń «Tilek jolında», S.Majitovtıń «Ernazar Alako'z», «Bag'dagu'l» pesaları tek o'z da'wirinin' emes, ulıwma qaraqalpaq dramaturgiyasını'n' tabısı boldı. Solay etip, qaraqalpaq a'debiyatı bul jılları jan'a bag'darda rawajlanıw jolına tu'sti.

Bunnan keyingi da'wirde qaraqalpaq a'debiyatı tez pa't penen rawajlanıwın dawam etti. 30-jıllardan baslap a'debiyattın' jazba a'debiyatlıq xarakteri ele de ku'sheydi. Qaraqalpaq a'debiyatı du'nya a'debiyatı menen baylanısa basladı. Sonın' sebebinen jazba a'debiyatqa tiyisli bolg'an tu'r ha'm janlardın' barlıg'ı da qaraqalpaq a'debiyatında ko'rindi. Biraq bul jılları qaraqalpaq a'debiyatı janlıq-formalıq jaqtan rawajlang'anı menen sol da'wirde SSSR dep atalatug'ın ma'mlekette hu'kim su'rip turg'an totalitar rejim, ha'mme ja'miyetlik du'zimdi, sonın' ishinde a'debiyatı da partiyanın' basqarıp turıwı, a'debiyatqa partiyalıq qadag'alaw a'debiyattın' erkin

rawajlanıwına jol qoymadı. Ha'tteki, S.Majitov, Q.A'wezov, İ.Fazılov, Q.Ermanov, N.Da'wqaraev sıyaqlı a'debiyatshılar siyasat qurbanı boldı. Urıstan keyingi jılları (1946-1954-jılları) a'debiyatta hu'kim su'rgen «konfliktsizlik teoriyası» aqıbetleri de a'debiyatımızdın' rawajlanıwına keri ta'sirin tiygizdi. A'debiyatta ko'rkemlik da'rejesi to'men, turmıs shınlıg'ınan a'dewir alısta, bos jazılğ'an «shıg'armalar» ko'beyip ketti. Bul jılları partıyanı, Lenindi, Stalindi qurg'aq maqtawg'a qurılğ'an, oqıwshını tartpaytug'ın shıg'armalar da ju'da' ko'plep jazıldı. Mine, bular XX a'sir qaraqalpaq a'debiyatının' unamsız ta'repleri edi.

XX a'sirdi'n' 40-jılları'ndag'i' qaraqalpaq adebiyatı'ni'n' rawajlanı'w bag'darlari'

XX a'sir qaraqalpaq a'debiyatında Ullı watandarlıq urıs da'wiri (1941-1945-jıllar) ayrıqsha da'wir boldı. Bul jıllardag'ı a'debiyatın' xarakterli belgileri o'zinen buring'ı ha'm keyingi da'wirdegi a'debiyatqa salıstırg'anda pu'tkilley o'zgeshe edi. A'debiyatın' bas teması – jen'is teması ko'rkem a'debiyatın' barlıq tu'r ha'm janlarında jetekshilik etti. A'sirese, lirikalıq shıg'armalar basım ko'pshilikti quradı. Sebebi, ko'rkem so'z iyeleri fashistlerge bolg'an jek ko'riwshilik yamasa jen'iske bolg'an tilekleslik sezimlerin tezirek qosıq qatarlarına salıp oqıwshılarg'a jetkeriwge umtıldı. A.Dabilov, S.Nurımbetov, J.Aymurzaev, N.Japaqov, D.Nazbergenov sıyaqlı shayırlar xalqımızdın' en' su'yikli shayırlarına aylandı. Olardın' jazg'an qosıqların adamlar yadlap alıp aytıp ju'rdi. Prozalıq, saxnalıq shıg'armalardın' da bas teması jen'is boldı.

Urıstan keyingi jılları joqarıda aytıp o'tkenimizdey «konfliktsizlik teoriyası»nda jazılğ'an shıg'armalar ko'plep ko'rindi. Biraq 50-jıllardın' aqırı qaraqalpaq a'debiyatına u'lken jan'alıq alıp keldi. 1958-jılı birinshi qaraqalpaq romanları baspadan shıqtı (Asan Begimovtın' «Balıqshının' qızı», O'tegen Ayjanovtın' «Aral qushag'ında», Jolmurza Aymurzaevtın' «A'miwda'rya boyında», Xojabek Seytovtın' «Mashaqatlı baxıt» romanları). Mine, usı shıg'armalar qaraqalpaq a'debiyatında roman janrının' da'slepki ko'rinisleri boldı. Son'ın ala qaraqalpaq a'debiyatında To'lepbergen Qayıpbergenov, Karamatdin Sultanov, Shawdırbay Seytov sıyaqlı roman janrının' haqıyqıy sheberleri o'sip jetilisti. Povest, gu'rrin' janrları da rawajlandı. Epikalıq poeziyada Abbaz Dabilovtın' «Bahadır» da'stanın, İ.Yusupovtın' «Joldas mug'allım», «Gilemshi xayal haqqında haqıyqatlıq» ha'm basqa da poemaların 40-50-jıllarda usı janrda jazılğ'an en' sere shıg'armalardın' qatarına kirgiziwge boladı.

XX a'sirdin' 1960-80-jıllarında'gi' qaraqalpaq a'debiyatını'n' rawajlanı'wi'

1960-80-jılları qaraqalpaq a'debiyatı ha'r ta'repleme rawajlandı. A'debiyatın' en' rawajlang'an da'wiri de a'yne usı jıllar boldı. Bul da'wirde professional shayır-jazıwshılar o'sip

jetilisti, qaraqalpaq a'debiyatshılarının' shıg'armaları tek orıs, o'zbek tillerine emes, al du'nyanın' ko'pshilik tillerine awdarılıp basıldı. Demek, qaraqalpaq a'debiyatı du'nyalıq ko'lemde tanıldı.

G'a'rezsizlik da'wiri qaraqalpaq a'debiyatın o'z aldına u'yreniwge tuwra keledi. O'ytkeni, bul da'wirde a'debiyat barlıq sheklewlerden qutılıp (a'debiyattın' u'stinen partiyalıq qadag'alaw, a'debiyattag'ı tsenzura, partiyanı, Lenindi jırlawg'a zorlap bag'darlawshılıq, sotsialistik realizm metodında shıg'arma jazıwdı talap etiw h.t.b.), erkin a'debiyatqa aylandı. O'tmishtegi qa'diriyatlardı hu'rmetlew, tiykarg'ı dıqqattı ruxıy baylıqqa qaratıw ma'selesı ma'mleketlik siyasat da'rejesine ko'terildi. Bular a'debiyatqa so'zsiz unamlı ta'sir jasadı. Biraq bul da'wirde de o'zine ılayıq mashqalalar payda boldı. Endi jan'a tu'siniktegi, g'a'rezsizlik ideyaları menen jasap atırg'an adamlardıń estetikalıq, ruxıy talg'amına say keletug'ın shıg'armalar do'retiw, ha'zirgi da'wirdin' qaharmanların jaratıw jazıwshılardan u'lken juwapkershilikti talap etpekte. Lekin İ.Yusupov, T.Qayıpbergenov sıyaqlı jetekshi shayır-jazıwshılar menen birlikte jas talant iyeleri de a'debiyatımızdı bunnan bılay da rawajlandırıw jolında jaqsı-jaqsı shıg'armalar do'retpekte.

XX a'sir qaraqalpaq prozası'ı' ha'm poeziyası'ni'n' rawajlanı'w bag'darlari'

Da'wirge tariyxıy h'a'm a'debiy sıpatlama. Usı da'wirdegi prozanın' rawajlanıwı. Jazıwshılar sheberliginin' artıp barıwı. İri epikalıq shıg'armalardıń rawajlanıwı. S.Arıslanovtıń «Qon'ırat», A.Bekimbetovtıń «Gu'res», O'.Ayjanovtıń «Aral qushag'ında» romanları, O'.Xojaniyazovtıń «Aydana», J.Saparovtıń «Shomanaydıń esigin ashqanlar» povestlerine a'debiy sıpatlama. Usı da'wirde jazılğ'an gu'rrin'lerge a'debiy sholıw.

T.Qayıpbergenov qaraqalpaq prozasının' en' ko'rnekli wa'kili ekenligi. Jazıwshının' povestleri tematikası, problematikasının' h'a'r qıylılığ'ı. "Uyqısız tu'nler", "Bir suwıq tamshı" povestlerinin' problematikası, ko'rnekli. Olarda konfliktin' qurılıwı h'a'm sheshiliwi. Qah'arman obrazın jasaw sheberligi. "Qaraqalpaq qızı" romanının' prozamızdag'ı ornı. Onda xalıq turmısının' su'wretleniw o'zinsheligi. Jumagu'l, Turımbet obrazlarına sıpatlama. "Qaraqalpaq da'stanı" roman – trilogiyasının' qaraqalpaqlardıń tariyxın su'wretleytug'ın ko'lemli shıg'arma ekenligi. Romang'a tolıq a'debiy sıpatlama. Maman, Aydos, Ernazar Alako'z obrazları. Tariyxıy obraz h'a'm tariyxıy shınlıq ma'seleleri, jazıwshının' tariyxıy faktlerden paydalanıw sheberligi, fantaziyası. Roman-trilogiya tuwralı a'debiyatshılar h'a'm ken' oqıwshılar ja'miyetshiligi arasındag'ı qarama-qarsı ko'z-karaslarg'a tu'sinik. Jazıwshının' g'a'rezsizlik jıllarındag'ı shıg'armalarına talqı.

Jazıwshının' ocherk h'a'm gu'rrin'leri tuwralı, «Ag'alardıń a'n'gimesi», «O'tken ku'nler» povestleri, «Aq da'rya», «A'jiniyaz» romanları qaraqalpaq a'debiyatına qosılğ'an u'les

ekenligi. Olardın' ideyalıq-ko'rkemlik o'zinshelikleri, jazıwshının' xalıqlıq ko'rkem tilden sheber paydalanıwı.

80-jıllardag'ı qaraqalpaq prozasının' rawajlanıw o'zinshelikleri. O.A'bdiraxmanovtın' «Bosag'a», A.Sadıqovtın' «Tasta da gu'lleydi», K.Allambergenovtın' «Da'rya tartılğ'an jılları», S.İsmaylovtnı' «Ju'rek galaktikası» romanları. Olardın' janrlıq o'zinshelikleri. Da'slepki u'sh romanda h'a'r qıylı da'wirlerde sotsializm ja'miyetinin' qısım qurbanlarının' ta'g'dirleri so'z etiliwi. «Ju'rek galaktikası» - qaraqalpaq a'debiyatında tun'g'ish fantastikalıq roman. Olardın' jetiskenlikleri h'a'm kemshilikleri. Ha'r bir shıg'armag'a talqı jasaw. Usı da'wirdegi povest, gu'rrin'lerde ko'birek tubalawshılıq jıllarının' kemshiliklerinin' so'z etiliwi.

Poeziyanın' bunnan bılay da rawajlanıwı. Lirika menen lirioepikanın' rawajlanıwı. İ.Yusupov, T.Matmuratov, Sh.Seytov, K.Raxmanov, D.Aytmuratov, T.Qabulov, S.Pirjanov, J.İzbasqanov, X.Ayımbetov, K.Karimov h'a'm basqalardın' usı jılları jazg'an lirikalıq qosıqlarına h'a'm poemalarına sholıw jasaw.

80-jıllardag'ı qaraqalpaq a'debiyatı. 80-jıllardın' a'debiyatının' baslı xarakterli belgileri. 55-60-jılday o'mir su'rgen sotsialistik realizm usılının' biykarlanıwı. Poeziyanın' en' jawınger janrg'a aylanıwı. Onın' da'wir ruwxın beriwi. 80-jıllardın' ekinshi yarımında poeziyadag'ı kompek so'zlilik, jasqanshaqlıq, subektivlik ornına ashıq so'zlilikke, batılıqqa awısıwı, poeziyada publitsistikalıq sıpattnı' basım keliwi. Poeziyanın' ko'rkemligin arttırıwg'a bolg'an izlenisler. J.İzbasqanov, H.Ayımbetov, K.Karimovlardın' shıg'armalarının' o'zinshelikleri. Lirikada forma salasındag'ı izlenisler. Erkin qosıqtın' (verlibr) ken' rawajlanıwı (Sh.Seytov, K.Karimov, S.İbragimov, B.Genjemuratov, Sh.Ayapovlardın' do'retiwshiligi). X.Da'wletnazarov poeziyasının' o'zinshelik belgileri.

80-jıllardın' dramaturgiyasının' rawajlanıw jag'dayı. Q.Matmuratovtın' «Bir u'yde eki o'mir», «O'mirbek h'a'm tazsha», O.A'bdiraxmanovtın' «O'jet», M.Nızanovtın' «Eki du'nyanın' a'weresi», P.Tilegenovtın' «Turmıs mektebi» h'.t.b. pesalardın' ideyalıq-ko'rkemlik da'rejeleri. Olardın' tematikası.

S.Xojaniyazov o'miri tuwralı mag'lıwmatlar. Poeziya, prozalıq shıg'armalarına sıpatlama. "Aysha", "Su'ymegenge su'ykenbe", "Ziyada", "Jas ju'rekler", "Talwas" sıyaqlı h'a'm basqa da pesalarına tallaw jasaw. "Su'ymegenge su'ykenbe" muzikalı komediyasının' qaraqalpaq dramaturgiyasındag'ı ornı. Bul shıg'armanın' tek qaraqalpaq saxnasında emes, al basqa da xalıqlardın' saxnasında ju'da' ko'p ma'rtebe tabıslı qoyılıwı. Pesada xalıqlıq yumordan sheberlik penen paydalanıw, personaj obrazlarının' sa'tli shıg'ıwı, olardın' atlarının' da qonımlı qoyılıwı.

S.Xojaniyazovtın' poeziya, prozadag'ı izlenisleri. Janr ta'biyatın iyewdegi kemshilikleri.

T.Jumamuratov lirikalarinin' xalıqlıq poeziyag'a jaqınlıg'ı. Yumor-satiralıq shıg'armalarına ("Ton penen to'beles", "Kritikashıl baslıq", "Ma'sma'mbettin' tu'si" h'a'm t.b.) a'debiy sıpatlama. Shayırdın' balalarg'a arnalg'an "Kiyiktin' eki ılag'ı", "Qa'siyetli ga'wh'ar tas h'aaqqında ertek" shıg'armalarına talqı. "Ma'karya sulıw" da'stanının' qaraqalpaq a'debiyatındag'ı ornı. Shayırdın' awdarma salasındag'ı sheberligi. Omar Hayyamnın' rubayların awdarıwı.

Shayırdın' proza h'a'm dramaturgiyadag'ı izlenisleri. T.Jumamuratovtın' do'retiwshilik o'zinsheligi, poetikalıq jan'alıqları.

İ.Yusupov h'a'zirgi qaraqalpaq a'debiyatında en' iri tulg'alardın' biri sıpatında. Shayır lirikasının' sezimtalıg'ı, lirik obraz jasaw sheberligi, ko'rkemligi. Ayırım qosıqlarına talqı jasaw. ("Ku'n shıg'ıs jolawshısına", "Ana tilime", "Pa'lekli qosta tu'new" h'a'm t.b.) Shayır lirikalarına ko'rkem-estetikalıq talqı. Olardın' ko'rkemlik da'rejesin ashıp beriw.

Shayır poemalarınin' jan'alıg'ı. "Aktrisanın' ıg'balı" lirodramalıq poemasının' qaraqalpaq a'debiyatında jan'a tu'rdegi shıg'arma bolg'anlıg'ın tu'sindiriw. "Dala a'rmanları" romantikalıq poeması da jazılıw stili, shıg'armag'a tan'lang'an forması boyınsha jan'a shıg'arma. Ondag'ı shayırdın' ju'yrik qıyalları menen ta'biyattın' tu'rli mu'shelerinin', tilsimli sırlarının' birigip ketiwi, obraz jasaw sheberligi. "Bu'lbı'l uyası" poemasının' problematikası. İ.Yusupovtın' prozalıq h'a'm dramalıq shıg'armalarına ulıwma sıpatlama.

Shayırdın' g'a'rezsizlik jılları jazg'an lirikalıq shıg'armalarına h'a'm «Ma'n'gi bulaq», «Watan topırag'ı» poemalarına a'debiy talqı.

T.Ma'tmuratov 60-80-jıllardag'ı qaraqalpaq poeziyasının' talantlı wa'killerinin' biri. Shayırdın' o'liminen son' jariq ko'rgen "Juldızlar janar" (No'kis, 1989) tan'lamalı shıg'armalar toplamına sholıw jasaw. "Gu'z aqshamında", "Qara tallar", "Qumlu jag'ıstag'ı oylar", "Pu'tinlik", "Ko'kte quyash qalsın, jerde jaqsılıq " h'a'm basqa da lirikalıq qosıqlarına, "Jaqsı adamnın' ju'regi" poemasına a'debiy talqı. Olarda shayırdın' do'retiwshilik niyetinin' ko'riniwi. Lirikalıq obraz jasaw sheberligi. İdeya h'a'm problematika ma'seleleri.

XX a'sir qaraqalpaq dramaturgiyasi'ni'n' rawajlanıw bag'darlari'

Dramaturgiya janrı XX a'sirdin' o'zinde qaraqalpaq a'debiyatının' rawajlanıwı na'tiyjesinde payda boldı. A'sirese bul janr 1960-jıllardan keyin o'zinin' joqarı temp penen rawajlanıwına iye boldı. Dramaturglerimiz du'nya ju'zi dramaturglerinin', sonday-aq buring'ı awqamg'a kiretug'in xalıqlarının' ko'rkem so'z sheberlerinin' bul bag'dardag'ı do'retiwshiligin puxtalıq penen u'yrenip joqarı sapadag'ı dramalıq shıg'armalardı jariqqa shıg'arıwda paydalandı. Bunda burınnan qa'lem terbetip kiyatırg'an ta'jiriyeveli dramaturgler J.Aymurzaev

h'a'm S.Xojaniyazov, 1960-jillarg'a kelip T.Seytjanov, İ.Yusupov, keyin ala P.Jumamuratov, P.Tilegenov, D.Aytmuratov, K.Raxmanov h'.t.b. qosildi. Dramaturgiyada o'mir shinlig'in su'wretlewdin' shen'beri ken'eydi. Misali, xalqimizdin' o'tkendegi tariyxıy o'mirinin' dramalıq waqıyaların T.Seytjanovtin' "A'bw Rayxan Beruniy" dramasinan ko'remiz. Bunnan basqa tariyxıy- revolyutsiyalıq gu'res da'wirinin' waqıyalarına arnalg'an "Tiklengen tuw", "Begjan tragediyası" pesaların, sonday-aq İ.Yusupov h'a'm A'.Shamuratov ta'repinen jazılg'an "Qırıq qız" pesasın atap o'tiwge boladı. İ.Yusupov qon'sı Respublikalardaǵı Nasratdin, Aldar ko'se qusag'an xalıqlıq tiplerdi saxnada ko'rsetiw ta'jiriybesin paydalanıp xalqımız arasında ju'da' ken' taralg'an O'mirbek laqqı h'aqqındaǵı xalıqlıq yumorlardı sheber paydalanıp o'zinin' usı atamadag'ı yag'nıy "O'mirbek laqqı" shıg'armasın do'retedi. Bunnan basqa bu'gingi ku'n temasına arnalg'an J.Aymurzaevtin' "Baxıt ba'h'a'ri", "Ra'wshan", "Doslar ju'regi", "Sheberxannın' shırmawıg'ı", S.Xojaniyazovtin' "Arıwlar", "Talwas", "Ayqulaqe, P.Jumamuratovtin' "Qızlar h'a'zili", T.Seytjanov "Qırlı soqpaqlar", "Tınımsız tolqınlar", P.Tilegenov "Hu'jdan", "Jeti million o'mir", "Jınayatshı kim", D.Aytmuratov "Ter qaqań" ("Aqmaqlıq du'nyasında"). Keyin ala K.Raxmanov o'zinin' "Kelin", "O du'nyag'a mira't", "Eglengen ba'h'a'r" h'.t.b. ko'p sanlı dramalıq shıg'armaların do'retti.

Ha'zirgi da'wirde belgili shıg'armalardıń syujetlik motivi tiykarında saxnalıq shıg'armalar do'retiw ta'jiriybesi payda bolmaqta. Misali, Berdaqın "Aqmaq patsha" da'stanı, T.Qayıpbergenovtin' "Qaraqalpaq qızı", "Qaraqalpaq da'stanı" h'.t.b. shıg'armalar tiykarında saxnalıq shıg'armalar do'redi. Bul na'rse milliy dramanın' saxnalıq sheberliktin' jetilisiwine a'dewir ta'sirin tiygizdi.

Dramaturgiyanın' jan'a bag'darlarının' biri kino-dramaturgiyalıq h'a'm televidenie h'a'm radiolarda qoyılıp atırg'an saxnalıq shıg'armalar do'rele basladı. Misali, N.Japaqovtin' "Aral balıqshıları" atlı stsenariy tiykarında usı attag'ı film kinog'a tu'sirilip, elimizdin' milliy o'zgesheligin ja'ne de ken'irek tanıtıwg'a u'lken ta'sirin tiygizdi. Bunnan basqa İ.Yusupov "A'jiniyaz" atlı operanın' librettosın do'retti. Bug'an qosımsha keyingi da'wirde dramalıq shıg'armalardıń h'a'r qıylı janrlıq formaları payda boldı. Misali, muzıkalı drama, tragediya, komediya, tragiko-komediya h'.t.b. T.Seytjanovtin' "A'biw Rayxan Beruniy" draması tematikası jag'ınan g'ana emes qah'arman obrazın jasawda da dramanın' u'lken tabısı boldı.

Avtor shıg'arma syujetinin' tiykarına ullı ilimpazdın' o'mirindegi en' qıyın da'wirin tan'lap aladı. Xorezmlı M.G'aznaviydin' jawlap alıw jolındaǵı astırtın h'a'reketleri A'biw Rayxan Beruniy h'a'm onın' a'tirapındaǵılardıń eldi qorg'awg'a degen patriotlıq umtılısları

dramada A'biw Rayxan Beruniydin' jarqin obrazın do'retiwge xızmet islegen. Bunnan basqa İbn Sino, Sadıq, A'bunasır qusag'an tariyxıy adamlardıń obrazları ju'da' sa'tli shıqqan dewge boladı. S.Xojaniyazovtıń "Baxıt" pesasınıń orayında 1916-jılǵı ma'dikarg'a baylanıslı waqıyalar baslı orındı tutadı. Bas qah'arman Baxıtın' obrazı u'sh-to'rt jıllıq waqıyanı ko'rsetiw arqalı h'a'r ta'repleme ashıp bergenin ko'remiz. T.Jumamuratovtıń "Tiklengen tuw" pesası da usı temag'a qurılǵan. İ.Yusupovtıń xalıq qah'armanlarınıń obrazın jasawdag'ı sheberligi "O'mirbek laqqı" komediyasında ashıq ko'rinedi. Legendalıq qah'armanlar O'mirbek laqqı menen Erejep tenteklerdin' xalıq awızındag'ı isleri menen so'zlerin belgili bir realist syujetke biriktirip, jag'ımlı yumordın' iyesi bolg'an O'mirbek laqqı menen Erejep tenteklerdin' h'aqıyqıy obrazların do'retedi. Dramaturg J.Aymurzaev "Berdaq", "Aygı'l-Abat" pesaların qayta isledi. "Berdaq" pesasında Berdaq o'z da'wirindegi u'lken tariyxıy-sotsiallıq waqıyalardıń orayında turadı. Pesada Berdaq, Ernazar alako'z, Qumar ana, Qutım suwpı usag'an tariyxıy adamlardıń h'a'r ta'repleme jetiliskeń obrazları jasaladı. Bul da'wirde dramaturgiyada sol ku'nnin' waqıyalarına ayrıqsha a'h'miyet beriledi. Ma'selen, J.Aymurzaevtıń vrachlardın' turmısınan jazılǵan "Qa'dirdan doktor" sonday-aq miynetsiz baylıq izinen quwıwshılarg'a qarsı gu'res ma'selesin qozg'ag'an "Sheberxannın' shırmawıǵı", S.Xojaniyazovtıń sharwalar turmısınan jazılǵan "Ayqulaq", "Talwas", T.Jumamuratovtıń "Qızlar h'a'zili" pesaları do'redi.S.Xojaniyazovtıń "Talwas" pesası sol da'wir temasında do'regen muzıkalı komediya. Pesanın' tiykarg'ı materialı etip awılda jasap atırg'an bir shan'araq turmısı alıng'an. Shan'araq basshısı Tawbay g'arrının' h'ayalı Aybiyke ku'tpegende ayazlap, to'sek tartıp jatadı. Onı Tawbay tanısı İzbasqan degen molla ta'wipke emletpekshi. Sawatlı qızı Talwas bul iske pu'ttkilley qarsı, al anasın vrachqa emletiwdin', eski diniy rımlarg'a qarsı gu'resiwshilerdin' ta'repdarı. Mine seymada konflikt da'slep usılardan baslanadı. Pesada bas qah'arman Talwas. Pesanın' pu'tkil syujeti Talwas h'a'm onın' ta'repdarları a'tirabına ja'mlengen. Talwas turaqlılıq penen o'z gu'resin dawam etedi. Anası Aybiykenin' h'adal kewli, qatnası meh'riybanlıq g'amxorlıǵı o'z joldaslarınıń jigerli ja'rdemi menen qıynshılıqlardı jen'ip shıǵ'adı, maqsetine erisedi. T.Jumamuratovtıń "Qızlar h'a'zili" (1966) komediyasında seymanın' ja'miyet tiykarı, onın' qa'liplesiwı an'sat emesligin tu'sine bermeytug'in Erkebay so'z etiledi, "Qızlar h'a'zili" komediyasında tamashago'ylerdin' ko'zaldına seyma ta'g'diri, og'an tu'rleshe qatnas jasawshı, tu'rleshe xarakterdegi obrazlar turadı. Komediya rawajlandırıwshı, ta'sirli konflikt ku'lkili, qanatlı so'zler ko'p. Qah'armanlardın' h'a'r biri o'z xarakterine ılayıq til menen so'ylesiwine avtor ko'p itibar bergen. P.Seytjanovtıń dramalıq shıǵ'armaları ishinde "Ku'ygelek ko'zli yar" komediyası belgili orındı tutadı. Komediya tiykarg'ı qah'armanlar Dilara menen İsak nadurıs ta'rbiya, nadurıs h'a'reketten

jaramsız qılwalardı o'zlestirip alg'an jaslar. Bular o'mirden la'zzet alıwdı, sulıwlıqtı ishki mazmunına emes tek sırtqı ko'rinisten qabil qıladı. Olar h'asıl kiyimlerde qushtarlanıp kiyinedi, mazalı tag'amlardı kereginshe jeydi, biraq olardı o'ndiriwshilerdi unatpaydı, o'zleri de onı islep tabıwdın' ta'repdarı bolg'ısı kelmeydi.

P.Tilegenovtın' "Begjap tragediyası" shıg'arması u'lken dramatismge tolı. Avtor oqıwg'a baratug'ın jaslardın' baspashılardıń ta'repinen uslanıwı h'a'm olardıń ayanıshlı awqalların ju'da' isenimli su'wretlegen. Pesa qah'armanları Quwat, Elmurat, Qurbangu'l, A'lewetdin molla, Jaralı kempir, Biyman obrazları arqalı berilgen. Sonın' ala D.Aytmuratovtın' "Yalg'anshının' isi" (1974), İ.Yusupovtın' "O'mirbek laqqı" (1971), J.Seytnazarov penen O.Xojaniyazovtın' "Ku'nshiller" (1974) komediyası, T.Seytjanovtın' "Arpa ishinde bir biyday" (1970), P.Tilegenovtın' "Kim ayıplı?" (1974), J.Seytnazarovtın' "Ushqın" (1973), K.Raxmanovtın' "Kelin", "O du'nyag'a mira't" (1975) atlı komediyaları jariqqa shıqtı. K.Raxmanovtın' "Kelin" h'a'm "O du'nyag'a mira't" komediyaları bu'gingi jaslardın', jas seymanın' payda bolıwı, qa'liplesiwi turmısınan alınıp jazılğ'an ta'sirli do'retpe, teatr saxnasının' turaqlı qızıqlı repertuarı boldı. K.Raxmanovtın' "O du'nyag'a mira't", "O'kinish" shıg'armaları tematikası jag'ınan P.Tilegenovtın' "Hu'jdan", belgili o'zbek jazıwshısı A.Qah'h'ardın' "Tabıttan shıqqan dawıs" dramalarına jaqın. Shıg'arma syujetinin' orayında Taspolatın' naduris jolg'a tu'sken seymasının' ta'g'diri turadı. Mısalı, Taspolat adamlardı aldap pul tabadı. Hayalı menen balası Nurpolat h'a'r tu'rli biyta'rtip h'a'reketlerde isleydi. Taspolat balasın qılmıslı isten qutqaraman dep militsiya xızmetkerleri ta'repinen a'shkara boladı. Usılay etip, avtor mut pul an'sap ku'n ko'riw jolına tu'sken seymanın' tragediyasın ko'rsetedi. Avtor miynetsiz du'nya tabıwı menen shug'ıllanıwshılar bul du'nyada jasawg'a ılayıq emes degen juwmaqtı alg'a su'redi. Shıg'armanın' tematikasınının' aktualıg'ı da usında. Solay etip, 1960-80-jıllardag'ı qaraqalpaq dramaturgiyası tematikalıq jaqtan bayıp, h'a'r ta'repleme tolısqan h'alında a'debiyattın' rawajlanıwına u'lken u'les qosqan.

Wo'z wo'zin tekseriw ushin sorawlar:

1. XX a'sir basi'ndag'i' qaraqalpaq adebiyatı'ni'n' rawajlanı'w bag'darlari'n tu'sindirin'.
2. XX a'sir qaraqalpaq adebiyatı'ni'n' tiykarg'ii' wo'zgeshelikleri tu'sindirin'.
3. XX a'sir qaraqalpaq adebiyatı'ni'n' rawajlanı'w bag'darlari' tu'sindirin'.
4. XX a'sir qaraqalpaq a'debiyatında Ullı watandarlıq urıs da'wirin tu'sindirin'.
5. 1960-80-jılları qaraqalpaq a'debiyatı ha'r ta'repleme rawajlanı'wi' tu'sindirin'.
6. XX a'sir qaraqalpaq prozasi'i'ni'n' rawajlanı'w bag'darlari'

7. XX a'sir qaraqalpaq dramaturgiyasi'ni'n' rawajlani'w bag'darlari'

A'DEBIYATLAR DIZIMI:

1. Turdibaev Q. Qaraqalpaq liro-epikalıq poeziyası (bibliografiyalıq ko'rsetkish. 1950-2010jj.). No'kis, «Qaraqalpaqstan», 2010
2. Axmetov S. Qaraqalpaq sovet poeziyası, No'kis, «Qaraqalpaqstan», 1988
3. Nurmuxamedov M. Shıg'armaları, 2 tomlıq, No'kis, «Qaraqalpaqstan» 1983, 1985
4. Nurjanov P. G'a'rezsizlik da'wirindegi qaraqalpak prozası, No'kis, «Bilim» 2004
5. Orazımbetov Q. Ha'zirgi qaraqalpaq lirikasında ko'rkem formalardıń evolyutsiyası ha'm tipologiyası, No'kis, «Bilim», 2004
6. Paxratdinov A., Allambergenov K., Bekbergenova M. XX a'sir qaraqalpaq a'debiyatı tariyxı. No'kis, «Qaraqalpaqstan» 2011

QADAG'ALAW SORAWLWRI'

1-variant

- 1.Qaraqalpaq a'debiyatın oqıtıw metodikasının' ilimiy teoriyasının' tiykarları
- 2.A'debiyat pa'nlerin oqıtıwda lektsiya tu'rlerinen paydalanıw
- 3.O'z-o'zine tartıw lektsiya ha'm onın' mazmunı
4. Oqıtıw metodları ha'm onın' tu'rleri
5. Jiyen jırawdın' o'miri ha'm do'retiwshiligin konferentsiya sabag'ı menen u'yreniw

2-variant

- 1.Qaraqalpaq a'debiyatın oqıtıwdı jan'a pedagogikalıq texnologiyadan paydalanıw usılları
- 2.İnteraktiv metodlar (zikzag, mu'yeshler)
- 3.Ko'rkem shıg'armalardı tallaw usılları
- 4.Dramalıq shıg'armalardı oqıtıw metodikası
5. Ku'nxoja do'retiwshiligi u'yreniw usılları

3-variant

- 1.Qaraqalpaq a'debiyatın oqıtıw metodikasının' tariyxı
- 2.Ko'rkem shıg'armalardı tallawdın' ilimiy teriyalıq tiykarları
- 3.A'.Paxratdinovtın' metodikalıq miynetlerine tallaw
- 4.Jazıwshılardıń o'mir bayanı ha'm do'retiwshiligin u'yreniw
- 5.XX a'sir qaraqalpaq a'debiyatın oqıtıw usılları(A.Dabilov, İ.Yusupovlar do'retiwshiligi mısasında)

4- variant

- 1.Qaraqalpaq a'debiyatın oqıtıw metodikasının' basqa pa'nler menen baylanısı
- 2.Bilimlendiriw basqıshlarında a'debiyat kursının' mazmunı ha'm qurılısı
- 3.Ko'rkem shıg'armalardı tallaw usılları
- 4.Lirikalıq shıg'armalardı u'yreniw
- 5.G'a'rezsizlik da'wirdegi qaraqalpaq a'debiyatın oqıtıw ma'seleleri (X.Da'wletnazarov, B.Genjemuratov, K.Karimov do'retiwshiligi mısasında)

5- variant

- 1.Qaraqalpaq a'debiyatın oqıtıw metodikasının' mazmunı ha'm wazıypaları
- 2.Dramalıq shıg'armaları oqıtıw usılları
- 3.İnteraktiv metodlar ha'm onı o'tkeriw qag'ıydaları
- 4.A'debiyat sabaqlarında ko'rsetpelilik
- 5.A'debiyat teoriyası boyınsha mag'lıwmatlardı oqıtıw usılları

6- variant

- 1.Qaraqalpaq a'debiyatın oqıtıwda jan'a pedagogikalıq texnologiyadan paydalanıw usılları

- 2.Q.Ywldoshevtın' metodikalıq miynetlerine tallaw
- 3.Qaraqalpaq a'debiyatın oqıtıw metodikasının' basqa pa'nler menen baylanısı
- 4.Ko'rkem shıg'armalardı tallaw tu'rleri(Didaktikalıq tallaw)
- 5.XX a'sir qaraqalpaq prozasın oqıtıw usılları(T.Qayıpbergenov, Sh.Seyitov do'retiwshiligi mısasında)

7- variant

- 1.Qaraqalpaq a'debiyatın oqıtıw metodikasının' mazmunı
2. O'z-o'zine tartıw lektsiya ha'm onın' mazmunı
- 3.Konferentsiya sabag'ı ha'm onı o'tkeriw usılı
- 4.Mug'allimnin' kirispe gu'rrin'i
5. Erteklerdi oqıtıw usılları

8- variant

- 1.Qaraqalpaq a'debiyatın oqıtıw metodikasının' wazıypaları
- 2.Sabaqtın' ko'rsetpeliligi
- 3.A'debiy kesheni o'tkeriw usılları
- 4.Aralas sabaq tu'ri ha'm onı sho'lkemlestiriw(jeke sabaq u'lgisi)
5. Naqıl-maqallardı oqıtıw

9- variant

- 1.Qaraqalpaq a'debiyatın oqıtıw metodikasının' mazmunı
- 2.Kirisiw jumısları ha'm onın' tu'rleri
- 3.İnsert metodi (lirikalıq shıg'armalardı u'yreniw)
- 4.Lektsiya ha'm onın' tu'rleri
5. Jumbaqlardı oqıtıw

10- variant

- 1.Qaraqalpaq a'debiyatın oqıtıw metodikasının' ilimiy pa'n ekenligi
- 2.Seminar sabag'ın o'tkeriw usılları
- 3.Klaster du'ziw qag'ıydaları
- 4.Do'gerek jumısı ha'm onın' tu'rleri
- 5.Gu'rrin'lerdi oqıtıw usılları

11-variant

- 1.Qaraqalpaq a'debiyatı metodikasının' izertlew metodları
- 2.Qaraqalpaq a'debiyatı metodikasının' tariyx penen baylanısı
- 3.Shıg'arma jumısı ha'm onı o'tkeriw metodikası (tu'rleri,ko'lemi)
- 4.Gu'rrin'lesiw metodi (5-9-klasslarda qollanılıw o'zgesheligi)

5.Ko'rkem oqiw (mektepte, akademiya liq litseyde qollanilw o'zgeshelikleri)

12-variant

- 1.Qaraqalpaq a'debiyatı metodikasının' estetika pa'ni menen baylanısı
- 2.A'debiyat sabag'ın sho'lkemlestiriw ha'm o'tkeriw(Sabaqtın' jeke jobası)
- 3.Ko'rkem shıg'armalardı didaktikalıq tallaw jolları
- 4.Diywalı gazeta ha'm a'debiy jurnal
5. O'z-o'zine tartıw lektsiya ha'm onın' mazmunı

13-variant

- 1.Qaraqalpaq a'debiyatın oqıtıw metodikasının' tariyxı
- 2.Dramalıq shıg'armalardı tallaw ma'seleleri
- 3.Romanlardı u'yreniw o'zgeshelikleri (Sh.Seyitov romanları mısasında)
- 4.Birlesken sabaq tu'ri ha'm onı sho'lkemlestiriw
- 5.T.Qayıpbergenovtin' povestlerin u'yreniw

14-variant

- 1.Jazıwshılardıń o'mirbayanın u'yreniw usılları
- 2.A'debiy-teoriyalıq mag'lıwmatlardı u'yreniw
- 3.A'debiyat sabag'ında ko'rsetpelilik
- 4.Do'gerek jumısları ha'm onın' tu'rleri
- 5.XIX a'sir qaraqalpaq a'debiyatın oqıtıw usılları

15-variant

- 1.A'debiyat sabag'ında oqıwshılardıń awızeki ha'm jazba so'wlew ma'deniyatın rawajlandırıw jolları
- 2.Ko'rkem shıg'armalardıń tilin u'yreniw usılları
- 3.Mu'yeshler metodı (A'jiniyaz shayır lirikası mısasında)
- 4.Konferentsiya sabag'ı ha'm onı sho'lkemlestiriw (Berdaq shayır lirikası mısasında)
- 5.İ.Yusupovtin' epikalıq shıg'armaların oqıtıw (9-klass ushın arnalg'an a'debiyat sabaqlıg'ı mısasında)

16-variant

- 1.Qaraqalpaq a'debiyatın oqıtıw metodikasının' mazmunı
- 2.Qaraqalpaq a'debiyatın oqıtıw metodikasının' pedagogika pa'ni menen baylanısı
- 3.A'debiy sayaxat ha'm onın' mazmunı
- 4.Kirisiw sabag'ı ha'm onı sho'lkemlestiriw
5. O'z-o'zine tartıw lektsiya ha'm onın' mazmunı

17-variant

1. Qaraqalpaq a'debiyatın oqıtıw metodikasının' basqa pa'nler menen baylanısı
2. Gu'rrin'lerdi tallaw usılları
3. Dramalıq shıg'armalardı u'yreniw
4. Birlesken sabag'ı ha'm onın' jeke jobası
5. O'z-o'zine tartıw lektsiya ha'm onın' mazmunı

18-variant

1. Jazıwshılardıń do'retiwshiligin u'yreniw usılları
2. A'debiyat sabaqları ha'm onın' aldına qoyılatug'ın talaplar
3. A'debiyat mug'alliminin' wazıypaları
4. A'debiyat sabag'ında ko'rsetpelilik
5. Berdaq lirikasını oqıtıw usılları

19-variant

1. A'debiyat sabaqlarında oqıwshılardıń awızeki ha'm jazba so'ylew ma'deniyatın jetilistiriw
2. Ko'rkem shıg'arma tilin u'yreniw usılları
3. Bayan jumısı ha'm onın' tu'rleri
4. Ta'kirarlaw sabag'ı ha'm onın' jeke jobası
5. Berdaqın' da'stanlıq shıg'armaların oqıtıw usılları

20-variant

1. A'debiyat shıg'armalardı janrlıq jaqtan u'yreniw usılları.
2. Poemalarda oqıtıw sabaq tu'rlerinen paydalanıw.
3. Klasstan tıs jumıslar ha'm onın' tu'rleri.
4. Kiriw jumısları ha'm onın' tu'rleri.
5. İ. Yusupovtıń poemaların oqıtıw usılları.

21-variant

1. Qaraqalpaq a'debiyatın oqıtıw metodikasının' tariyxı
2. Qaraqalpaq a'debiyatın oqıtıw metodikasının' til ilimi ha'm psixologiya pa'nleri menen baylanıs
3. Ko'rkem oqıw ha'm onı o'tkeriw usılları
4. A'debiyat boyınsha teoriyalıq materiallardı oqıtıw
5. O'tesh shayırdın' o'miri ha'm do'retiwshiligin u'yreniw usılları

22-variant

1. A'debiyat pa'nlerin oqıtıw metodikasının' maqset ha'm yazıypaları

2. Metodika teoriyasının' tiykarları
3. Qaraqalpaq a'debiyatın oqıtıy metodikasının' izertleiy metodları
4. O'z betinshe jumıslar ha'm olardı sho'lkemlestiriye usılları
5. Qaraqalpaq folklorın oqıtıy usılları

23-variant

1. Qaraqalpaq a'debiyatınan bilim beriye'din' mazmunı
2. Oqıtıy metodları
3. Teoriyalıq metodlar ha'm praktikalıq metodlar
4. Erte da'ye'rdegi qaraqalpaq a'debiyatın oqıtıy metodikasını
5. Mu'yeshler metodi

24-variant

1. A'debiyat pa'nlerin oqıtıy metodikasının' ilimiy pa'n ekenligi
2. A'debiyatı oqıtıy metodikasının' basqa pa'nler menen baylanısı
3. Lektsiya sabaqları ha'm onın' tu'rleri
4. Bilimlendiriy sistemasında'ı innovatsiyalar
5. XX a'sirdegi qaraqalpaq a'debiyatın oqıtıy metodikasını

25-variant

1. Qaraqalpaq a'debiyatı sabaqlıg'ının' du'ziliye bag'darı
2. Konferentsiya sabag'ı
3. Oqıtıy metodları
4. Prozalıq shıg'armalardı oqıtıy usılları
5. Jiye'n jıraye do'retiyeshiligın oqıtıy usılları

26-variant

1. A'debiyat pa'nlerin oqıtıy metodikasının' maqset ha'm yazıypaları
2. Qaraqalpaq a'debiyatı sabaqlıg'ının' du'ziliye bag'darı
3. Qaraqalpaq a'debiyatın oqıtıy metodikasının' izertleiy metodları
4. Qaraqalpaq a'debiyatınan bilim beriye'din' metodi
5. Ku'nxojanın' do'retiyeshiligın u'yreniye usılları

GLOSSARIY

A'debiy norma – tildin' leksikali'q, morfologiyali'q, sintaksislik yelementlerinin' ishinen ja'miyetke xi'zmet yetiw ushi'n yen' qolayli' ha'm duri's dep tan'lap ali'ng'an til qurallari'ni'n' ji'ynag'i'.

A'debiy til – belgili bir normalarg'a sali'ni'p, sistemalasqan uli'wma xali'qli'q tildin' yen' joqarg'i' formasi'.

A'lipbe – arab jazi'wi'nda a ha'ribi «a'lip», v ha'ribi ve dep ataladi'. Usi'nnan a'lipbe atamasi' kelip shi'qqan. Ha'riplerdin' belgili bir izbe - iz ta'rtipte jaylasti'ri'lg'an ji'ynag'i'.

Abstrakt atli'q – ko'zge ko'rinbeytug'i'n, woylaw uqi'bi' arqali' tani'latug'i'n zatli'q tu'sinikler.

Affiks – so'z qurami'nda bo'linetug'i'n ha'm so'zdin' qalg'an bo'leklerine ma'nilik wo'zgeris kirgizetug'i'n morfema: bali'q-*shi*'.

Affrikata – jabi'si'n'qi' ha'm juwi'si'n'qi' seslerdin' birigiwinen jasalg'an qurama dawi'ssi'z: *ts (t+s), ch (t+sh)*.

Aji'rati'w-sheklew janapaylari' – wo'zleri qatnasli' bolg'an so'zlerdi basqalari'nan aji'rati'p, bo'leklep yamasa sheklep ko'rsetetug'i'n janapaylar: *tek, tek g'ana, gilen', i'lg'i'y, ta'nha*.

Akademiyali'q grammatika – yeldin' tiykarg'i' ilimiy sho'lkemleri ta'repinen du'zilgen yamasa maqullang'an grammatika. Mi'sali': *Ha'zirgi qaraqalpaq a'debiy tilinin' grammatikasi'*. *No'kis, 1992, 1994*.

Akcent – 1. Pa't. 2. Basqa tilde so'ylegende woni'n' seslerin wo'z ana tilinin' sesleri menen aralasti'ri'p so'ylew wo'zgesheligi.

Aktiv so'ylew ag'zalari' – til, yerin, kishkene til, dawi's shi'mi'ldi'g'i', tamaq.

Akustika – (grektin' akustikos – yesitiliw) degen so'zinen ali'ng'an.

Alfavit – grek jazi'wi'nda *a* ha'ribi «alfa» *v* ha'ribi «vita» dep ataladi'. Usi'nnan alfavit atamasi' qa'liplesken.

Almasi'q – termini lati'nsha pronomen so'zine sa'ykes keledi; pro-«ornima» nomen – «at» «ataw».

Ana tili – balani'n' jas waqti'nan baslap u'lkenlerge yeliklew arqali' u'yrenip wo'zlestirgen tili.

Ani'q atli'qlar – so'ylewshi menen ti'n'lawshi'g'a aldi' buri'n ani'q (belgili) bolg'an predmetti bildiriwshi atli'qlar: sol *adam*, woqi'lg'an *kitap*.

Ani'qlaw janapaylari' - ga'ptegi pikirdi, tu'sinikti ani'qlap, ni'qlap, isenimli yetip ko'rsetiwshi janapaylar: *nag'i'z, da'l, sarras, tap, g'oy, di', di*.

Ani'qlawi'sh - ga'ptin' bas ag'zasi' menen birge kelip, woni'n' si'n-si'pati'n ko'rsetetug'i'n yekinshi da'rejeli ag'za: Bul *jaqsi'* istin' baslamasi' yedi.

Ani'qli'q meyil – is-ha'reketi belgili bir waqi't penen baylani'sli' bolg'an real ma'nidegi ani'q xabardi' an'latatug'i'n feyildin' meyil formasi'.

Antonim – grek tilinen ali'ng'an «qarsi'» onuma-at so'zlerinen qurali'p qarama-qarsi' at ma'nisin bildiredi: *jaqsi'-jaman, aq-qara*.

Aralas qospa ga'p – qurami'nda dizbeklesip baylani'sqan ha'm bag'i'ni'p baylani'sqan jay ga'pleri bar qospa ga'p. Mi'sali': *Balalar sa'skelikten kelip sabaqlari'n woqi'p ati'r yedi, bir ma'ha'lde si'rtqi' yesik ashi'li'p*, bir adam kirip keldi (A'.Shamuratov).

Argotizmler – belgili bir socialli'q topardag'i' adamlar arasi'nda qollani'latug'i'n sha'rtli so'z ha'm so'z dizbekleri. Mi'sali': studentler arasi'nda *qulaw* – imtixandi' tapsi'ra almaw.

Artikulyaciya – (lati'nsha «artikulare»-bo'lek-bo'lek ayti'w) degen so'zden jasalg'an.

Artti'ri'w da'rejesi – predmettegi belginin' yekinshi predmettegi sonday belgiden arti'qli'g'i'n ko'rsetetug'i'n da'reje formasi': *qi'p-qi'zi'l, sup-suli'w, ju'da' u'lken*.

Ashi'q buwi'n – tek bir dawi'sli'dan ibarat bolg'an yamasa dawi'ssi'z sestem baslani'p, dawi'sli'g'a tamamlang'an buwi'n: *a-ta, je-ti*.

Ashi'q dawi'sli'lar – qi'si'q dawi'sli'lardi' aytqandag'i'g'a qarag'anda tildin' ko'terin'ki bo'leginin' bir qansha to'menlewinen jasalg'an dawi'sli'lar: *a, a', wo, wo'*.

Ataw sepligi - ha'rekettin' iyesi bolg'an zatti' yamasa subyektti an'lati'p, Kim? Ne? Kimi? Nesi? sorawlari'na juwap beretug'i'n ha'm ga'pte baslawi'sh xi'zmetin atqaratug'i'n seplik formasi'.

Atawi'sh bayanlawi'sh – atawi'sh so'zlerden bolg'an bayanlawi'sh: suw qaymag'i' – *muz*.

Atawi'sh feyil – is-ha'reketti tek g'ana atap ko'rsetip, woni'n' betin, meyilin, ma'ha'lin an'latpaytug'i'n feyil formasi': *islew-islemew*.

Atawi'sh so'z dizbekleri – bag'i'ndi'ri'wshi' komponenti atawi'shlardan bolg'an so'z dizbekleri: *jamanni'n' jaqsi'si'* bolg'annan, *jaqsi'ni'n' jamani'* bol.

Atli'q – termini lati'nsha suvstantivum (suvsto – jasayman, substaniamaniz) termini menen sa'ykes keledi.

Avtor ga'pi - a'debiy shi'g'armalardag'i' avtordi'n' wo'z ati'nan ayti'lg'an ga'pi. Mi'sali': Umi'tpan'! – *dep yejelep jali'ni'p ati'r, jali'ni'p ati'r* (G.Esemuratova).

Awdarma – bir tildegi mag'lumatti' yekinshi tildin' qurallari' menen jetkeriw.

Awdarma so'zlik – basqa tildin' so'zlerin ana tilinin' so'zleri menen, kerisinshe ana tilinin' so'zlerin basqa tildin' so'zleri menen tu'sindirip beretug'i'n so'lik: *russha-qaraqalpaqsha so'zlik*.

Awi'spali' da'nekerler – birgelkili ag'zalardi'n' ha'm dizbekli qospa ga'ptin' si'n'arlari'n bir-birine awi'spali' ma'nide baylani'sti'ri'p keletug'i'n ko'mekshi so'z: *ya, yamasa, bolmasa, yaki*.

Awi'spali' ma'ni – bir qubi'li's atamasi'ni'n' wo'z ara uqsasli'g'i'na qaray yekinshi bir qubi'li'sti' bildiriwi: *alti'n si'rg'a – alti'n shash, awi'r tas – awi'r jumi's*.

Awi'zeki til – 1. wo'z jazi'w-si'zi'wi'na iye yemes til. 2. Awi'zeki so'ylew tili.

Ayqi'nlawi'sh – qatar kelgen yeki atli'qti'n' ayri'qsha atributivlik baylani'sti' an'lati'wshi', qosi'msha ma'ni beriwshi komponenti. Mi'sali': *woqi'wshi'* Asanov, Berdaq *shayi'r*.

Bag'i'ndi'ri'wshi' da'nekerler – qospa ga'ptin' qurami'ndag'i' jay ga'plerdi bir-birine bag'i'ndi'ri'w joli' menen baylani'sti'ri'p, bag'i'ni'n'qi' qospa ga'pti du'zetug'i'n ko'mekshi so'z.

Bag'i'ni'n'qi' baylani's - so'z dizbegindegi ha'm ga'ptegi sintaksislik jaqtan wo'z ara ten' bolmag'an yeki so'zdin' biri-birine bag'i'ni'p baylani'si'wi'. Woni'n' tu'rleri: kelisiw (men woqi'wshi'man), basqari'w (woqi'wg'a ketti), jupkerlesiw (jaqsi' woqi'wshi'), izafet (woqi'wshi'ni'n' kitabi').

Bag'i'ni'n'qi'li' qospa ga'pler – qurami'ndag'i' jay ga'plerdin' biri yekinshisin ma'nilik jaqtan tu'sindirip, bag'i'na baylani'satug'i'n qospa ga'ptin' tu'ri: *Ba'ha'r kelip*, terekler bo'rte basladi'.

Bari's sepligi – is-ha'rekettin' bag'darlang'an obyektin, worni'n, woni'n' son'g'i' punktin bildirip, kimgе? Nege? sorawlari'na juwap beretug'i'n ha'm ga'pte qi'ya toli'qlawi'sh yamasa wori'n pi'si'qlawi'sh xi'zmetin atqaratug'i'n seplik formasi': *Shi'mbay-g'a, qala-g'a*.

Bas ag'zalar – yeki sostavli' ga'ptin' tiykari'n du'zip wo'z ara predikativlik qatnasta baylani'sqan ga'p ag'zalari': baslawi'sh ha'm bayanlawi'sh.

Bas ga'p – qospa sintaksislik pu'tinnin' (qospa ga'ptin') basqa bo'leklerine sali'sti'rg'anda bir qansha g'a'rezsiz boli'p, basqalari'n sintaksislik jaqtan bag'i'ndi'ratug'i'n ga'p: Men kelemen degenshe, *wol ketip qali'pti'*.

Bas ha'rip – so'zdegi basqa ha'riplerden u'lken, al geyde tu'ri de basqa ha'rip: *A, D, T*.

Baslawi'sh – ga'ptin' basqa ag'zalari'nan grammatikali'q jaqtan g'a'rezsiz turi'p, ga'ptin' kim ya ne haqqi'nda yekenligin bildiretug'i'n yeki sostavli' ga'ptin' bas ag'zasi': *Go'zzal wog'ada sezgir*.

Bayanlawi'sh – grammatikali'q jaqtan baslawi'shqa ga'rezli boli'p, woni'n' qanday da bir belgisin bildirip, predikativlik xi'zmet atqaratug'i'n ga'p ag'zasi': *Wol ajamdi jati'rqamaydi'*.

Belgi – tildegi belgili bir ma'ni an'latatug'i'n sha'rtli tan'ba: ? – soraw belgisi.

Belgilew almasi'qlari' – qanday da bir betti, predmetti yamasa woni'n' belgisin basqalari'nan aji'rati'p, belgilep ko'rsetetug'i'n almasi'qlar: *ha'r qashan, ha'r kim*.

Belgisiz da'reje – grammatikali'q subyekt ta'repinen yemes, logikali'q subekt ta'repinen islengen is-ha'reketti bildiretug'i'n feyildin' da'reje formasi': jay *sali'ndi'*.

Belgisizlik almasi'qlari' – qanday da bir bettin', predmettin', qubi'li'sti'n' yamasa wolardi'n' belgilerinin' so'ylewshi menen ti'n'lawshi'g'a yele belgisiz yekenligin ko'rsetetug'i'n almasi'qlar: *bir qansha, a'lle kim, bazi' bir*.

Bet – is-ha'rekettin' ha'm woni'n' subyektinin' adamg'a qatnasi'n bildiretug'i'n feyildin' grammatikali'q kategoriyasi': I bet. II bet. III bet.

Betlew almasi'qlari' – belgili bir betti bildiriwshi almasi'qlar: *men, sen, wol, biz, siz*.

Betlik atli'qlar – adamlardi' bildirip, kim? sorawi'na juwap beretug'i'n ha'm betlik jalg'awlari'n qabi'l yetetug'i'n atli'qlar: *woqi'wshi', palwan, qaraqalpaq, ko'se*.

Betlik jalg'awi' – belgili bir betti (I, II, III) ha'm sandi' bildiretug'i'n jalg'awlar: I bet: (-*man//-men, -ban//-ben, -pan//-pen*); II bet: (-*san'//-sen'*).

Betlik yemes atli'qlar – adamnan basqa tiri maqluqlardi' ha'm jansi'z predmetlerdi bildiretug'i'n ha'm ne? sorawi'na juwap beretug'i'n atli'qlar. Bunday atli'qlar betlew jalg'awlari'n qabi'l yetpeydi: *pi'shi'q, qol, diywal*.

Bet-san kategoriyasi' – is-ha'rekettin' bir betke, subektke qatnasli' yekenligin birlik ha'm ko'plik sandi' bildiretug'i'n feyildin' grammatikali'q kategoriyasi': *keldim* (I bet, birlik san).

Bir ma'nili so'zler – termin si'yaqli' tek bir ug'i'mdi' bildiretug'i'n so'zler: *kislorod, janapay, volt*.

Bir tillik so'zlik – bir til materiallari'nan bolatug'i'n so'zlik: tu'sindirme so'zlik.

Birikken so'zler - ha'r qi'yli' ma'nige iye bolg'an yeki tu'bir yamasa tiykardi'n' ti'g'i'z birigiwinen jasalg'an so'zler: *tasbaqa, atqulaq, qolg'ap*.

Biriktiriwshi da'nekerler – sintaksislik jaqtan ten' qatnastag'i' birgelkili ag'zalardi', dizbekli qospa ga'ptin' bo'leklerin wo'z ara baylani'sti'ri'w ushi'n xi'zmet yetetug'i'n ko'mekshi so'z: *ha'm, ja'ne, tag'i', da, de*.

Birlik san – predmettin' birew yekenligin ha'm berilgen procestin' birlik sandag'i' subyektke tiyisli yekenligin ko'rsetetug'i'n san formasi'.

Biykarlaw janapaylari' – biykarlawdi', kelispewdi bildiretug'i'n janapaylar: *joq, yaq, yemes*.

Bo'lshek sanli'qlar – pu'tinnin' bo'legin, u'lesin bildirip, sanaq sanli'qlardi'n' belgili bir formada dibeklesiwi arqali' yeki tu'rli formada jasalatug'i'n sanli'qlar: *besten to'rt, to'rttin' biri*.

Boli'msi'zli'q almasi'qlari' – qandayd da bir bettin', predmettin', woni'n' belgisinin' ayti'lajaq na'rsege, is-ha'reketke qatnasi'ni'n' joq yekenligin ko'rsetedi: *hesh, hesh qashan, hesh kim*.

Boljawli' keler ma'ha'l – is-ha'rekettin' kelesi waqi'tta bolatug'i'ni'n' ani'q bildirmey, woni' tek boljaw arqali' ko'rsetetug'i'n feyildin' keler ma'ha'l formasi': *bararman, kelermen*.

Buri'ng'i' wo'tken ma'ha'l – is-ha'rekettin' ko'p buri'n' boli'p wo'tkenligin bildiretug'i'n wo'tken ma'ha'l formasi': *woqi'g'an yedim, jasag'an yedi*.

Buwi'n – so'zdin' bo'linip - bo'linip ayti'latug'i'n bo'lekshesi.

Buyri'q ga'p – so'ylewshinin' buyri'g'i'n, tilegin, wo'tinishin, mira'tin, usi'ni'si'n, shaqi'ri'g'i'n bildiretug'i'n ga'p.

Buyri'q janapaylari' – buyri'qti', tilekti, wo'tinishti bildiretug'i'n janapaylar: *qoysan'a, kelo's*.

Buyri'q meyil – belgili bir is-ha'reketti islewge buyi'ri'wdi', talap yetiwdi, wo'tiniwdi, shaqi'ri'kti' an'latatug'i'n feyildin' meyil formasi': *woqi', isle, jaz*.

Buyri'q tan'laqlar – buyri'qti', qarati'wdi', shaqi'ri'wdi', xoshametlewdi an'latatug'i'n tan'laqlar: *Ha'y! Posh! Dige-dige!*

Da'nekerler – so'z benen so'zdin', so'z toparlari'ni'n', ga'ptin' birgelkili ag'zalari' mnen qospa ga'ptin' qurami'ndag'i' jay ga'plerdin' aralari'n baylani'sti'ri'w ushi'n qollani'latug'i'n ko'mekshi so'z

Da'reje kategoriyasi' - ha'reket iyasi menen obyekt arasi'ndag'i' ha'r qi'yli' qatnasti' an'latatug'i'n feyildin' grammatikali'q kategoriyasi': tu'p, wo'zlik, wo'zgelik, sheriklik, belgisiz da'rejeler.

Dawamli' ha'zirgi ma'ha'l – baslang'an is-ha'rekettin' ha'zirgi wai'tta yele dawam yetiwin bildiretug'i'n feyildin' ha'zirgi ma'ha'l formasi': Wolar wo'z azatli'g'i' ushi'n *gu'resiwde*.

Dawamli' wo'tken ma'ha'l ma'ha'l – wo'tken waqi'tta islenip ati'rg'an, biraq tamamlanbag'an ha'm yele dawam yetetug'i'n ha'reketti bildiretug'i'n feyildin' wo'tken ma'ha'l formasi': *u'yretip ati'r yedi*.

Dawi'sli'lar – so'ylew ag'zalari'ni'n' biri-birine tiymey, ishtegi hawani'n' yerkin irkinishsiz shi'g'i'wi'nan jasalg'an sesler. Ha'zirgi qaraqalpaq tilinde 9 dawi'sli' ses bar.

Dawi'sli'lar singarmonizmi – yeki yamasa wonnan da ko'p buwi'nli' so'zlerde affikslerdegi dawi'sli'lardi'n' tu'birdin' dawi'sli' sesine g'a'rezli boli'p, sog'an u'nles boli'p jalg'ani'wi': *ko'she-ler-de-gi*.

Dawi'ssi'zlar – dawi'ssi'zlarg'a qarg'anda ayti'li'wi'nda hawa ag'i'mi' ko'p qarsi'li'qqa ushi'raytug'i'n sesler.

Dawi'ssi'zlar singarmonizmi - ha'r bir buwi'nli'n' quri'li'si'ndag'i' sesler wortasi'ndag'i' ja'ne buwi'nli'n' shegarasi'ndag'i', tu'bir menen qosi'mtalardi'n' ha'm qosi'mta menen qosi'mtani'n' shegarasi'ndag'i' qon'si'las sesler wortasi'ndag'i' u'nleslik.

Dialekt – 1. Territorialiyali'q ha'm socialiyali'q ti'g'i'z baylani'sti'n' na'tiyjesinde qa'liplesken, grammatikali'q quri'li'si'nda, so'zlik qurami'nda wo'z wo'zgesheliklerine iye bolg'an tildin' jergilikli varianti'. 2. Wo'z ara jaqi'n bir neshe govorlardi'n' qosi'ndi'si'.

Diktant – woqi'wshi'lardi'n' jazi'w sawatli'li'g'i'n artti'ri'w, orfografiyalı'q ha'm punktuaciyalı'q qa'delerdi wo'zlestiriwin tekseriw ushi'n ju'rgiziletug'i'n jazba jumi'sti'n' tu'ri.

Dirildewik dawi'ssi'z – awi'z quwi'sli'g'i'ndag'i' hawa ag'i'mi'ni'n' ku'shinen tildin' dirildewi menen jasalg'an sonor dawi'ssi'z: *r*.

Dizbeklewshi da'nekerler – ga'ptin' birgelkili ag'zalari' menen dizbekli qospa ga'p qurami'ndag'i' jay ga'plerdin' bir-biri menen ten' baylani'sti'ratug'i'n ha'm wolar arasi'ndag'i' ma'nilik qatnaslardi' bildiretug'i'n ko'mekshi so'z: *biriktiriwshi, qarsi'las, awi'spali', gezekles da'nekerler*.

Dizbekli qospa ga'p – qurami'ndag'i' jay ga'pleri bir-birinen g'a'rezsiz, dizbeklese baylani'sqan qospa ga'p: Ba'lkim, sen yen' son'g'i' baqsi' shi'g'arsan', Biz ha'm son'g'i' ti'n'lawshi'n'i'z bolarmi'z (I.Yusupov).

Do'rendi so'z – so'z jasali'w usi'llari' arqali' jasalg'an, jan'a ma'nige iye bolg'an so'z: *su'wret-shi, wo'n-im*.

Eliziya – (lati'nsha yelisiyo - tu'sip qali'w) degen ma'ni bildiredi.

Epiteza – (grekshe yepithesis - artti'ri'w, qosi'p qoyi'w) ma'nisin bildiredi.

Fonetika – (grek tilinen ali'ng'an. Fonetika-tildegi seslerdin' jasali'wi'n, yesitiliwin, seslerdin' quri'li'si'n, tu'rli seslik ni'zamlardi', buwi'n quri'li'si'n, pa't normasi'n, intonatsiyasi'n izertleydi.

Fonologiya – (grek she **phono** – ses, dawi's, **logos** - ilim degen so'zlerden kelip shi'qqan.) -

Frazeologiya – «qa'liplesken so'z» logos «ilim degen so'zlerden qa'liplesken.

Ga'p – grammatikali'q ha'm intonaciyalı'q jaqtan belgili bir tildin' ni'zamlari' boyi'nsha qa'liplesken haqi'yqatli'q tuwralı' so'ylewshinin' pikirini bildiretug'i'n bir tutas til birligi.

Ga'p ag'zalari' – belgili bir sintaksislik qatnaslardi' bildirip, wo'z ara belgili bir sintaksislik baylani'sta bolatug'i'n ma'nili so'zler.

Ga'ptin' yekinshi da'rejeli ag'zalari' – ga'ptin' bas ag'zalari' menen bag'i'ni'n'qi' baylani'sta turi'p, wolardi'n' ma'nisin toli'qti'ri'w, ani'qlaw, tu'sindiriw ushi'n xi'zmet yetetug'i'n ga'p ag'zalari': ani'qlawi'sh, toli'qlawi'sh, pi'si'qlawi'sh.

Gezekles da'nekerler – birgelkili ag'zalardi' ha'm dizbekli qospa ga'ptin' qurami'ndag'i' jay ga'plerdi wo'z ara gezeklesiw, almasi'w ma'nisinde baylani'sti'ratug'i'n ko'mekshi so'z: *ga', ga'hi, geyde, bazda, birese, bir*.

Gezekles dizbekli qospa ga'p – qurami'ndag'i' jay ga'pleri waqi'yani'n', qubi'li'sti'n' bir-biri menen gezeklesiw, almasi'wi'n bildiretug'i'n dizbekli qospa ga'p: *Ga'de quyin uytki'r, ga'de qar borar*.

Glossariy – az qollani'latug'i'n so'zlerdin' tu'sindirime so'zligi.

Grafika – (grekshe grapho – jazi'w) degen ma'ni bildiredi.

Grafika - ha'r qanday tildegi seslerdi an'lati'wshi' tan'balardi'n' ji'ynag'i': arab grafikasi', lati'n grafikasi'.

Grammatika – til biliminin' so'z wo'zgeriw formalari'n, so'z dizbegi tu'rlerin ha'm ga'p tiplerin izertleytugi'n bo'limi.

G'alabali'q atli'qlar – birgelkili predmet, ha'reket, sapa, qubi'li's ha'm hal-jag'daydi'n' uluwma atamasi'n bildiretugi'n atli'qlar: *bala, qi'z, mektep*.

Ha'ripler – seslerdi jazi'wdag'i' sha'rtli belgiler (tan'balalar).

Ideografiya – (grekshe idea – tu'sinik, grapho – jazi'w) so'zlerinen qa'liplesken.

Ilgirili ta'sir – aldi'n'g'i' ag'zani'n' keyingi ag'zag'a ta'siri: *malg'ora – malqora*.

Ilimiy stil – arnawli' terminologiya ha'm abstrakt leksikani' qollani'p, a'debiy til normalari'na sa'ykes til qurallari'nan paydalanatug'i'n ha'm logikali'q jaqtan da'llili woylani'p du'zilgen ga'plerden quralg'an ha'm ilimiy a'debiyatlar ushi'n ta'n bolg'an funktsional stildin' tu'ri.

Irkilis belgileri – jazba tilde so'zlerdin', so'z dizbeklerinin' yamasa ga'plerdin' ti'n'lawshi'g'a tu'sinikli boli'wi'n ta'miynleytugi'n sha'rtli belgiler: noqat (.), soraw belgisi (?), u'ndew belgisi (!), ko'p noqat (...).

Iyelik sepligi – tiyislilik ma'nisin, bir predmettin' yekinshi predmetke tiyisli yekenin, woni'n' iyesin bildirip, kimnin'? Nenin'? sorawlari'na juwap berip, ga'pte ani'qlawi'sh xi'zmetin atqaratug'i'n seplik formasi'.

Ja'mlew almasi'qlari' – qanday da bir predmetlerdi, wolardi'n' belgilerin yamasa qubi'li'slardi' belgili mug'darda uli'wmalasti'ri'p, ji'ynaqlap, toplap ko'rsetetug'i'n almasi'qlar: *barli'q, ja'mi, gu'lla'n, dui'm, ja'mi*.

Ja'mlewshi atli'qlar – birlik sanda turi'p, birgelkili predmetlerdin' topari'n, ji'ynag'i'n bildiretug'i'n atli'qlar: *adamzat, texnika*.

Jabi'si'n'qi' dawis'si'zlar – fonatsiyali'q hawani'n' bir-birine jabi'sqan so'ylew ag'zalari'n jari'p shi'g'i'wi'nan jasalatug'i'n dawis'si'zlar: *b, d, g, g', k, q, m, n, n', p, t*.

Jalg'aw - so'zdin' aqi'ri'nda turi'p, morfologiya-sintaksislik qatnaslardi' an'latatug'i'n morfema: *betlik, seplik, tarti'm jalg'awi'*.

Janapaylar – ga'pke yamasa wondag'i' ayi'ri'm so'zlerge qosi'msha ma'ni yamasa emotsionalli'q ren'k beretug'i'n ko'mekshi so'zlerdin' bir tu'ri: *qoy-san'a*.

Jaqi'n wo'tken ma'ha'l – is-ha'rekettin' basqa bir ha'rekettin' aldi'nda jaqi'n arada boli'p wo'tkenin yamasa woni'n' so'ylew waqti'nan sa'l buri'ni'raq boli'p wo'tkenin ko'rsetetug'i'n feyildin' wo'tken ma'ha'l formasi': wol a'n'gimesin tag'i' *baslap yedi*, biraq hesh kim ti'n'lamadi'.

Jargonlar – belgili bir sotsialli'q toparlardag'i' adamlar arasi'nda g'ana qollani'latug'i'n, tek solarg'a g'ana tu'sinikli sha'rtli so'zler ha'm so'z dizbekleri: *woti'ri'p keliw* – qamali'w.

Jay da'reje – predmet yamasa is-ha'rekettin' si'ni'n basqa predmet yamasa is-ha'reketlerdin' sonday si'ni'na baylani'ssi'z ko'rsetetug'i'n kelbetlik ha'm ra'wishlerdin' ja'reje formasi': *u'lken, tez*.

Jay ga'p – ti'yanaqli' bir woydi' bildirip, bir predikativlik birlikke iye ga'p: *Chay ishildi*.

Jazba til – 1. Yerteden kiyati'rg'an jazba da'stu'rge iye til. 2. Ha'r qi'yli' jazba a'debiyatlarg'a ta'n til.

Jazi'w - so'zlerdi jazi'wda qollani'latug'i'n grafikali'q belgiler sistemasi'.

Ji'ynaqlaw sanli'qlari' – predmet yaki qubi'li'sti'n' sani'n ji'ynaqlap, 1 menen 7 arasi'ndag'i' sanaq sanli'qlardan –aw//-ew affiksi arqali' jasalatug'i'n sanli'qlar: *birew, yekew*.

Jin'ishke jawi'sli'ra – til ushi'ni'n' azg'ana alg'a qaray sozi'li'p, woni'n' u'stinin' to'menlewinen jasalatug'i'n til aldi' dawi'sli'lari': *a', ye, wo', u', i*.

Jup so'zler – yeki so'zdin' ten' qatnasta juplasi'wi'nan du'zilip, uli'wmalasti'ri'w, ku'sheytiw ma'nilerine iye bolatug'i'n so'zler: *ata-ana, qazan-tabaq*.

Juwan dawi'sli'lar – til ushi'ni'n' artka qaray tarti'li'p, u'stinin' sa'l-pa'l ko'teriliwinen jasalg'an dawi'sli'lar: *a, wo, i', u*.

Juwi'si'n'qi' dawi'ssi'zlar - ha'reketshen' so'ylew ag'zalari' toli'q jabi'spay, jaqi'nlas'i'wi' na'tiyjesinde aralari'nda san'laq qaldi'ri'p, sol san'laqtan hawa ag'i'mi' wo'tiw arqali' payda yetilgen shawqi'mnan jasalg'an sesler: *w, f, v, s, z, l, sh, j, y, g', x, h*.

Ka'siplik leksika – belgili bir ka'sip tarawi'nda qollani'latug'i'n so'zler.

Kelbetlik – termini lati'nsha (nomen) adjestivum – qosaman, tutasti'raman degen atama menen sa'ykes keledi.

Kelbetlik feyiller – feyil ha'm kelbetliktin' ma'nisin biriktiriwshi feyildin' betlik yemes formasi': *baratug'i'n, kelgen*.

Keler ma'ha'l – so'ylew momentinen keyin bolatug'i'n ha'reketi bildiriwshi ma'ha'l formasi': *ketedi, aytadi'*.

Keyinli ta'sir – keyingi ag'zani'n' aldi'n'g'i' ag'zag'a ta'siri: ko'rib jiber - ko'rip jiber.

Ko'mekey dawi'ssi'z – tildin' tu'bi menen jutqi'nshaq diywali' wortasi'nda san'laq qaldi'ri'li'wi' arqali' jasalatug'i'n dawi'ssi'z ses: *h*.

Ko'mekshi so'zler – wo'z aldi'na turi'p ga'p ag'zasi' bola almaytug'i'n ha'm toli'q ma'nili so'zler arasi'ndag'i' ha'r qi'yli' semantikali'q-sintaksislik qatnaslardi' bildiriw ushi'n xi'zmet yetetug'i'n so'zler: *tirkewish, da'nker, janapay*.

Ko'p ma'nilik – bir so'zdin' da'slepki ma'nisinen basqa da bir neshe ma'nige iye boli'wi': ko'z (adamni'n'), ko'z (iynenin').

Ko'plik san – berilgen zatti'n' ko'plik sanda yekenligin bildiretug'i'n forma: *woqi'wshi'lar*.

Ko'rkem a'debiyat stili – basqa stillerdin' yelementlerin wo'z ishine alatug'i'n, tildin' ekspressivlik ha'm ko'rkem qurallari'n, so'zdin' awi'spali' ha'm obrazli' qa'siyetlerinen paydalanatug'i'n funktsional stildin' tu'ri.

Konkret atli'qlar – ko'z benen ko'riwge bolatug'i'n belgili bir formag'a iye zatlardin' atamasi'.

Ku'sheytiw janapaylari' – ga'ptegi so'zdin' yamasa uli'wma ga'ptin' ma'nisin ku'sheytip, wog'an qosi'msha ma'ni beretug'i'n janapaylar: *da, da', -aq*.

Qamaw buwi'n – dawi'sli' ses dawi'ssi'zlardi'n' qorshawi'nda keletug'i'n buwi'n: *bas, tart*.

Qarsi'las da'nekerler – birgelkili ag'zalardi' ha'm dizbekli qospa ga'ptin' qurami'ndag'i' jay ga'plerdi bir-birine qarama-qarsi' ma'nilik qatnasta baylani'sti'ri'w ushi'n qollani'latug'i'n ko'mekshi so'z: *biraq, lekin, al, sonda da*.

Qatarli'q sanli'qlar – predmetlerdin' ha'm ha'r qi'yli' qubi'li'slardi'n' izbe-iz qatar ta'rtibin, retlik sani'n bildirip, sanaq sanli'qlarg'a –i'nshi'//-inshi affiksi jalg'ani'wi' arqali' jasalatug'i'n sanli'qlar: *birinshi, alti'nshi'*.

Qatnasli'q kelbetlikler – belginin' qanday da bir predmetke, ha'reketke ha'm t.b. baylani'sli', qatnasli' yekenligin ko'rsetetug'i'n kelbetlikler: *u'ydegi, ishki, yerten'gi*.

Qi'si'q dawi'sli'lar – ashi'q dawi'sli'lardi' aytqandag'i'g'a qarag'anda tildin' ko'terilgen bo'leginin' bir qansha joqari'lawi'nan jasalg'an dawi'sli'lar: *i', u, u', i*.

Qi'sqarg'an qospa so'zler – so'z dizbeklerinin' ki'sqarg'an da'slepki yelementlerinen jasalg'an so'z: *KamAZ, BMSH*.

Qi'ya toli'qlawi'sh – bari's, shi'g'i's, wori'n sepliklerindeki so'zler arqali' bildirilgen toli'qlawi'sh: Yendi *mende* qorqi'w joq.

Qos yerinlik sesler – yeki yerinnin' jaqi'nulasi'wi'nan jasalg'an sesler: *m, b, p*.

Qosi'mta – tu'bir morfemadan keyin jalgani'p, so'z jasaw ha'm forma jasaw ushi'n xi'zmet yetetug'i'n ko'mekshi morfema.

Qospa ga'pler – yeki yamasa bir neshe jay ga'plerdin' ma'ni ha'm intonatsiyali'q birliginen du'zilgen ga'pler: dizbekli qospa ga'p, bag'i'ni'n'qi'li' qospa ga'p.

Qospa so'zler – yeki ha'm wannan da arti'q so'zlerdin' qosi'li'wi'nan du'zilip, komponentlerinin' jeke ma'nilerinen biraz wo'zgeshe ma'nige iye bolg'an ha'm so'ylewde bir pa't penen ayti'li'p ha'm ga'pte bir ag'zani'n' xi'zmetin atqaratug'i'n so'zler: *aqsaqal, soqi'r ishek*.

Leksikali'q ma'ni – so'zdin' predmet yamasa qubi'li'slar haqqi'nda da'slepki tiykarg'i' ma'nisi.

Leksika-semantikali'q usi'l – so'zdin' wo'zinin' morfemali'q qurami'n wo'zgeripesten basqa so'z shaqabi'na wo'tiwi: wol son' keldi (ra'wish), ji'ynali'stan son' (tirkewish).

Leksikologiya – grek tilinen ali'ng'an «lexikos» ha'm «logos» degen yeki so'zden jasali'p so'zlik haqqi'nda ilim degendi bildiredi.

Lingvistika – bir neshe tarawdan ibarat til haqqi'ndag'i' ilim.

Ma'ha'l kategoriyasi' – so'ylew waqti'na qaray is-ha'rekettin' waqti'n bildiriwshi feyildin' grammatikali'q kategoriyasi'.

Ma'mleketlik til – belgili bir yelde ra'smiy isler ju'rgiziletug'i'n til.

Ma'ni – so'zdin' belgili bir tu'sinikti an'latatug'i'n mazmuni'.

Ma'ninin' awi'si'wi' – so'zdin' wo'zinin' tiykarg'i' ma'nisinen basqa awi'spali' ma'nide qollani'li'wi'.

Maqset bag'i'ni'n'qi'li' qospa ga'p – bag'i'ni'n'qi'li' ga'p penen bas ga'ptegi is-ha'rekettin' qanday maqset penen wori'nlanatug'i'ni' yamasa wori'nlang'ani'n, woni'n' ne ushi'n islengenin bildiredi: *Qi'zi'l gu'ldi yektim, qi'zlar ko'rsin dep*.

Maqset pi'si'qlawi'sh – is-ha'rekettin' isleniw maqsetin bildiretug'i'n pi'si'qlawi'sh.

Maqset ra'wishleri – is-ha'rekettin' iske asi'w maqsetin bildiretug'i'n ra'wishtin' tu'ri: *jorta, qi'rsi'g'i'na*.

Maqullaw janapaylari' – ayti'lg'an woy-pikirdi maqullaw ha'm wog'an razi'li'q bildiriw si'yaqli' modalli'q ma'ni bildiretug'i'n janapaylar: *awa, yaqshi', a'jep*.

Menshikli atli'qlar – adamlarg'a, ayi'ri'm haywanlarg'a ha'm jansi'z predmetlerge, predmetlerdin' geypara tu'rlerine ha'm sortlari'na wolardi' wo'zlerine usas birgelkili predmetlerden aji'rati'w ushi'n arni'wli' qoyi'lg'an sha'rtli atamalardi' bildiretug'i'n atli'qlar: *Berdaq, Jolli'*.

Metafora – grekshe «awi'si'w» degen so'zden payda bolg'an atama.

Metateza – (grekshe metathesis - wori'n almasti'ri'w) degendi an'latadi'.

Metonimiya – grekshe «qayta ataw» degen ma'ni.

Meyil kategoriyasi' – is-ha'rekettin' haqi'yqatli'qqa qatnasi'n an'latatug'i'n feyildin' grammatikali'q kategoriyasi'.

Milliy til – bir millet ag'zalari'ni'n' uli'wma tili.

Modal so'zler – so'ylewshinin' wo'zinin' ayti'lg'an pikirine bahasi'n bildiretug'i'n so'zlerdin' leksika-grammatikali'q topari': *ba'lkim, mu'mkin*.

Modal-buyri'q janapaylari' – buyri'q, tilek, wo'tinish si'yaqli' ma'nilerdi beriw ushi'n qollani'latug'i'n janapaylar: *shi', shi, san'a, sen'o, wo's*.

Monolog – so'ylewshinin' wo'zine qarati'lg'an, basqani'n' ti'n'law ha'm juwap beriwin ku'ttirmeytug'i'n so'ylew formasi'.

Monosemiya – grekshe monos – «bir» sema «belgi» so'zlerinen qa'liplesken atama.

Morfema – so'zdin' quri'li'si'nda bunnan bi'lay bo'linbeytug'i'n yen' kishi ma'nilik birlik.

Morfologiya – til biliminin soʻz haʼm soʻz formalariʼn, soʻzlerdinʼ soʻz shaqaplariʼna boʻliniwin, soʻz shaqaplariʼniʼn morfologiyaliʼq kategoriyalariʼn uʼyrenetugʼiʼn ayriʼqsha tarawiʼ.

Mugʼdar-daʼreje raʼwishleri – is-haʼrekettinʼ, belgininʼ belgisininʼ artiʼq yamasa kemlik mugʼdariʼn bildiretugʼiʼn raʼwishtinʼ tuʼri: *talay, sonsha*.

Omonim – grekshe «birdey», birgelki «onoma «at» degen soʻzlerden jasalgʼan.

Orfoepiya – (grekshe *worthos-duriʼs*, epos-soʼylew) degen soʻzlerden kelip shiʼqqan.

Orfografiya – (grekshe *orthos-duriʼs*, grafho-jazaman) degen soʻzlerden qaʼliplesken.

Orfografiya – grekshe *ortxos «duriʼs»* jazaman grafo –jazaman degen soʻzlerden qaʼliplesken.

Passiv soʼylew agʼzalariʼ – tisler, tanʼlay muriʼn bosliʼgʼiʼ.

Piktograf – latiʼnsha *piktus* – suʼwret «haʼm» jaziʼw soʻzlerinen qaʼliplesken.

Piktografiya – (latiʼnsha *pikthus* - suʼwret haʼm grekshe *grafho* –jaziʼw) soʻzlerinen qaʼliplesken.

Polisemiya – grekshe *polu «koʼp»* sema «belgi» soʻzlerinen qaʼliplesken atama.

Proteza – (grekshe *protesis* - woʼzgartip qoyiʼw).

Raʼsmiy is qagʼazlariʼ stili – haʼr qiʼyliʼ arnawliʼ huʼjjetler ushiʼn paydalaniʼlatugʼiʼn haʼm woʼzine taʼn janrlargʼa, turaqliʼ leksikagʼa, frazeologiyagʼa ham sintaksislik toplamlariʼna iye funktsional stildinʼ bir tuʼri.

Raʼwish – latiʼnsha *advervium* – «feyilge qatnasliʼ» degen maʼnisti bildiredi.

Redukciya – (latiʼnsha *reductio* – qiʼsqartiʼw) degen maʼni anʼlatadiʼ.

Ses – soʻzdinʼ yenʼ kishkene mayda boʻlekke boʻlinbeytugʼiʼn maʼni ayiʼriʼwshiʼ boʻlegi.

Sinekdoxa – grekshe «birge siltep tuʼsiniw» degen maʼnini bildiredi.

Sinonim – grek tilinen aliʼngʼan «qatar ataw» degen maʼnini beredi.

Sintaksis – grek soʻzi boliʼp duʼziw duʼzilis degendi bildiredi.

Sonor, sonant – (latiʼnsha *sonorus* - shiʼqqiʼsh) degen maʼni bildiretugʼiʼn soʻzi

Yeki tillik soʼzlik – bir tildinʼ soʻzlik birlikleri yekinshi tilge awdariʼp tuʼsindiretugʼiʼn soʻzlik: *russha-qaraqalpaqsha soʼzlik*.

Yeliklewishler – adamlardiʼnʼ, haywanlar, quslar haʼm jansiʼz predmetlerdinʼ yerkli haʼm yerksiz shiʼqqan haʼr qiʼyliʼseslerin haʼm qozgʼaliʼs koʻrinislerin shaʼrtli tuʼrde koʻrsetetugʼiʼn soʻzler: *tars-turs, panʼq*.

Yerinlik dawiʼsliʼlar – yeki yerinninʼ qatnasiʼ menen jasalgʼan dawiʼsliʼlar: *o, oʼ, u, uʼ*.

Yerinlik dawiʼssiʼzlar – astiʼnʼgʼiʼ yerinninʼ uʼstinʼgi yerin yamasa tisler menen jaqiʼnlasiiʼwiʼnan jasalgʼan dawiʼssiʼzlar: *b, p, w, m, v, f*.

Yerinlik-tislik sesler – astiʼnʼgʼiʼ yerin menen uʼstinʼgi tislerdinʼ jaqiʼnlasiiʼwiʼnan jasalatugʼiʼn sesler: *v, f*.

Yerkin soʻz dizbegi – woʻzininʼ boʻleklerine yerikn ajiʼrala alatugʼiʼn soʻz dizbegi: *uʼlken jol, woqiʼwgʼa ketiw*.

Yeziqlik dawiʼliʼlar – dawiʼsliʼlar yerinninʼ qatnasiʼ boyiʼnsha siʼpatlangʼanda yerinlik dawiʼsliʼlargʼa qarsiʼ qoyiʼlatugʼiʼn dawiʼsliʼlar: *a, aʼ, iʼ, i, ye*.

Zatliʼq atliʼqlar – quramiʼ boyiʼnsha birgelkili zatlardiʼ (aziʼq-awkat, mineral haʼm t.b.) bildirip, sanaq sanliʼqlariʼ menen dizbeklespeytugʼiʼn atliʼqlar: *un, may*.

Zatliʼq maʼni – soʻzdinʼ formal grammatikaliʼq boʻleginen basqa woniʼnʼ tiykargʼiʼ (zatliʼq) boʻlegininʼ maʼnisi.

ARIYA. (Italyansha *aria* soʻzinen). Operada, operettada, oratoriyada hʼaʼm qantatada da solistinʼ (jeke qosiqshininʼ) orkestr jaʼrdeminde aytatugʼin qosiqʼi.

ARUZ-ARUZ. Arab, parsii, turkiy klassikaliiq poeziyasinda qosiq qurilisininʼ kenʼ tarqalgʼan bir tuʼri. Aruz-sozilimali hʼaʼm qisqa buwinlardinʼ qosiq qatarinda belgili taʼrtipte awmasip keliwine tiykarlangʼan qosiq oʻlshemi. Aruz qosiq oʻlshemindegi dawissiz sesler menen tamamlanatugʼin buwinlar sozilimali, al dawishi sesler menen tamamlanatugʼin buwinlar (“O” sesinen basqasi) qisqa buwin esplanadi.

ARXAİZM. (Grekshe archaios -a'yyemgi, eski sozinen). Ha'zirgi zaman tilinde qollanıwdan ıgıp qalğan eski so'zlerdi yamasa so'z brikpelerin filologiya iliminde arxaizmler dep ju'ritedi. Arxaizm ko'rkem a'debiyatta su'yaretlew qurallarına jatadı h'a'm su'wretlenip otırg'an da'wirdin' ruwxın (koloritin), personajlardın' til o'zgesheligin beriw ushın kollanıladı. Mısalı:

ARXİTEKTONİKA. (Grekshe arxitektonike –qurılıs o'neri). Ko'rkem shıgarmanın' tiykarg'ı bo'leklerin qurastırıp bir mazmung'a bag'darlaw arxitektonika dep ataladı.

AFORİZM. (Grekshe aphorsmos –danalılık so'z). Aforizm xalık danalıq so'zlerine (nakıl-maqallarg'a) uqsas boladı, birak oforizmnin' kimge derek ekeni (avtorga) belgili boladı. Mısalı:

ARİYA. (İtalyansha aria so'zinen). Operada, operetada, oratoriyada h'a'm qantatada da solistin' (jeke qosıqshının') orkestr ja'rdeminde aytatug'ın qosıg'ı.

ARUZ-ARUZ. Arab, parsı, tu'rkiy klassikalıq poeziyasında qosıq qurılısının' ken' tarqalg'an bir tu'ri. Aruz-sozımalı h'a'm qısqa buwınlardıń qosıq qatarında belgili ta'rtipte awmasıp keliwine tiykarlang'an qosıq o'lshehi. Aruz qosıq o'lshehindegi dawıssız sesler menen tamamlanatug'ın buwınlar sozımalı, al dawıslı sesler menen tamamlanatug'ın buwınlar ("O" sesinen basqası) qısqa buwın esaplanadı.

Aruz birinshi ma'rtebe VIII a'sirde jasag'an arab alımı Xalil ibn Axmed ta'repinen islep shıg'ılg'an h'a'm ta'rtipke tu'sirilgen. Aruz arablardan parsı poeziyasına, son'ınan tu'rkiy poeziyag'a o'tken. Shıg'ıstın' ataqlı shayırları Ferdawsiy, Nizamiy, Xafız, Saadiy, Nawayı, Furqat h'b. aruz o'lshehi menen g'a'zzeller jazg'an. Qaraqalpaq a'debiyatında aruzdı birinshi ma'rtebe A'jiniyaz qollang'an. Ha'zirgi zaman a'debiyatında aruz qosıq qurılısı İ.Yusupovtın' qosıqlarında ushırasadı.

Aruz qosıq kurılısı boyınsha belgili tyurkolog alım Murat Hamraev o'zinin' bir miynetinde ken' h'a'm tu'sinikli bayan etken.

Q. Hamraev M. Plamyajizni. (O sisteme stixoslojeniya tyurkoyazıchnıx narodov). Tashkent, 1988, str. 14-55.

ARXAİZM. (Grekshe archaios -a'yyemgi, eski sozinen). Ha'zirgi zaman tilinde qollanıwdan ıgıp qalğan eski so'zlerdi yamasa so'z brikpelerin filologiya iliminde arxaizmler dep ju'ritedi. Arxaizm ko'rkem a'debiyatta su'yaretlew qurallarına jatadı h'a'm su'wretlenip otırg'an da'wirdin' ruwxın (koloritin), personajlardın' til o'zgesheligin beriw ushın kollanıladı. Mısalı:

Onseri bel menen siyseri ketpen
Jantaq da'steletip, tamır gewletken
Kegeyli, Esimjap, Xanjap, Qızketken
Talay qazıwıların' boldın' beldarı.

(İbrayım Yusupov)

Bul jerde "onseri", "siyseri" salmaqta belgileytugin ertedege o'lem birlikleri. Egerde shayır "u'sh kilo bel, bes kilo ketpen" dep qollanganda qosıqtın' ko'rkemligi buzılar edi. Sebebi, ga'p burıngı waqıttag'ı qazıw jo'ninde bolıp atır. Sonlıqtan avtor da'wir ruwxın beriw ushın "onseri", "siyseri" arxaizmlerin durıs qollangan.

ARXİTEKTONİKA. (Grekshe arxitektonike –qurılıs o'neri). Ko'rkem shıgarmanın' tiykarg'ı bo'leklerin qurastırıp bir mazmung'a bag'darlaw arxitektonika dep ataladı.

AFORİZM. (Grekshe aphorsmos –danalılık so'z). Aforizm xalık danalıq so'zlerine (nakıl-maqallarg'a) uqsas boladı, birak oforizmnin' kimge derek ekeni (avtorga) belgili boladı. Mısalı:

A'DEBİY MİSTİFİKATSİYA. Qanday da bir shıg'armanın' avtorlıg'ın basqa birewge yamasa yadtan oylap tabılg'an atqa tanıw. Bul ilaj h'a'r qıylı za'ru'rlikten, sonın' ishinde tsenzuranın' tar qıspaqlarınan o'tip, o'zinin' ideyasın ko'pshilikke jetkeriw maqsetinde qollanıladı. Mısalı, XIX a'sirdegi orıs a'debiyatında A. K. Tolstoy h'a'm agayınli Jemchujnikovlar birlesip jazg'an satiralıq, parodiyalıq shıg'armaların yadtan shıg'arılg'an avtor Kozma Trutkovtın' atı menen tarqatqan. Ullı Frantsuz jazıwshısı Prosper Merime de bir qatar shıg'armaların basqa bir atalar menen shıg'arıp turg'an.

A'DEBİY MEKTEP. U'lken so'z ustasınin' ideyalıq, ko'rkemlik jollarınin' basqa jazıwshılar ushın u'lgı alarlıq da'rejede bolıwı. Qaraqalpaq a'debiyatında Qazı Ma'wliktin' qıssaxan-shayırlar mektebi ken'nen ma'lim. Qazı Ma'wliktin' mektebinen Abbaz, Qazaqbay, Mina'j usag'an qıssaxan-shayırlar o'sip shıqqan.

Geypara jag'daylarda a'debiy mektep termini arqalı adebiy ag'ım tu'sinigin de beredi.

A'DEBİY BAG'IT. A'debiyattanıwda ele anıq h'a'm tolıq sheshimin taba almay atırg'an tartıslı ma'selelerdin' biri. A'debiy bag'ıtta ayırım teoretikler ko'rkem metod, stil, ag'ımlar menen qosıp tu'sinedi. Al ja'ne bir teoretikler olardı qatan' ajratıp, ayırım tusinikler retinde usınadı. Biz usı tu'siniklerdin' ken'irek tarqalg'an h'a'm ko'birek qollanııp ju'rgenlerin usınamız.

Belgili bir tariyxıy da'wirde jazıwshılardıń ko'rkem do'retiwshilik o'zgeshelikleriniń birligi. Jazıwshılardıń bir toparı qanday da bir ideologiyanı qabıllap, sa'wlelendiretug'ın teması, ideyası ko'rkemlik o'zgeshelikleri boyınsha bir-biri menen jaqınlasıp, a'debiyatta malim bir bag'ıttı payda etedi. Mısalı, XVIII a'sirdegi Evropa a'debiyatındaǵı klassitsizm, sentimentalizm, romantizm h'.t.b. bag'ıtlardı atap o'tsek boladı.

Ko'pshilik teoretikler a'debiy bag'ıt penen a'debiyat ag'ımdı qatan ajratıp, ayırım-ayırım tu'siniwdı usınadı. Bul durılısqqa keledi. Sebebi, a'debiy bag'ıt ken' h'a'm tu'sinik bolıp, ol belgili bir da'wir a'debiyatın u'lken bir bag'darg'a burıp jiberiwi mu'mkin. Mısalı, XVIII a'sirdegi klassitsizm, XIX a'sirdegi realizm bag'ıtları usınday. Al a'debiy ag'ım kishirek tusinik bolıp, ol bir a'debiyat yamasa a'debiy region ishinde baslı bag'dar bola almawı mu'mkin. Mısalı, akmeizm, simvolizm, imajinizm, futurizm usag'an a'debiy ag'ımlar a'debiyatta jol baslar baslı bag'dar bola alg'an joq.

A'DEBİY MİYRAS. Ko'rkem h'a'm ideyalıq bah'ag'a iye bolg'an o'tmishtegi adebiy shıǵarmalar. A'debiy miyraslar bizge kitaplar, qol jazbalar, ko'shmeler tu'rinde jetip keliwi mu'mkin, olar kitapxanalarda, qol jazba fondlarında, ilim-izertlew ma'kemelerinde, a'debiyat muzeylerinde saqlanadı.

A'DEBİY PROTSESS, A'DEBİY HA'REKET. Milliy adebiyattın' yamasa du'nya adebiyatının' belgili bir da'wirde estetikalıq, ideyalıq, tematkalıq, ko'rkemlik h'.t.b. o'zgerislerge ushırıp rawajlanıwı. A'debiy h'a'reket barısında ayırım eskirgen ideyalar, ko'rkem formalar da'wir talabına ılayıq jan'alanıp baradı. Bul jan'alanıw a'debiy stillerdin, a'debiy bag'darlardıń, usıllardıń, ag'ımlardıń, mekteplerdin' o'zgerip, jan'alanıwına alıp keledi.

Mısalı XIX a'sir karaqalpaq a'debiyatındaǵı a'debiy protsess o'zine deyingi juraw-shayırlardıń a'debiy-ko'rkem da'stu'rlerin pu'tkilley o'zgeritip, tikkeley jazba a'debiyatqa su'yengen jan'asha a'debiy jollar islep shıqtı. Ku'nxoja, A'jiniyaz, Berdaq, O'tesh shayırlar h'a'm Jan'a a'debiy h'a'reketin' baslawshıları h'a'm rawajlandırıwshıları boldı.

Ha'zirgi da'wirde a'debiy protsess-ku'ta' quramalı. Ol tek bir milliy a'debiyat shegarasında kewildegidey rawajlana almaydı, al du'nya adebiyatı menen o'z-ara tıǵız baylanısta h'a'm bir-birine tasir etiw jag'dayında rawajlanadı.

A'DEBİY HA'ZİL. Satiralıq yamasa yumoristik xarakterdegi qosıq yamasa qara so'z benen jazılǵ'an shıǵarma. Onda qanday da bir adamnıń minez-qulqın, is-h'a'reketin tiykar etip alıp, h'a'zil etedi, yumorlıq obraz jaratadı. Shayır T. Jumamuratovtıń qa'lemine tiyisli "Qosıq h'aqqında qosıq" (Q. "Menin' zamanlaslarım", No'kis-1961) a'debiy sharjdın' u'lgisi.

A'DEBİY TİL. So'ylewdin' h'a'm jazıwdın' belgili bir o'lsheplerine, qag'ıydalarına iye bolg'an, ulıwma xalıqqa, onıń barlıq qatlamlarına ortaǵ bolg'an, xalıqtın' (millettin') ja'miyetlik, ruwxıy, ma'deniy turmısına xızmet ete alatug'ın til. İlim-ma'deniyat h'a'm ko'rkem a'debiyat shıǵarmaları a'debiy tilde jazıladı. Ha'r-bir xalıqtın' tili dialektlerge bo'liniwi mu'mkin. Olar leksikalıq, fonetikalıq jaqtan o'zgesheleniwi mu'mkin. Dialektler ulıwma xalıqtın' tildin' normalarına u'ylespeydi, sonlıqtan olar jergilikli a'h'miyetke iye boladı. Qatnas quralı bolg'an til ma'deniyat rawajlang'an sayın bir dialekt yamasa qa'wimlik til shen'berinen shıǵıp, ulıwma a'debiy so'ylew h'a'm jazıw tiline birlesedi. Mısalı, orıs adebiy tili ko'p dialektlerdin' (arqa, qubla, Moskva h'.b.) qatnasıwı menen qa'liplesti. Ayırım jag'daylarda qa'wimlik tiller yamasa jergilikli a'h'miyetke iye dialektler de a'debiy tilge aynalıwı mu'mkin. Mısalı, ertede, VII-XVII asirler dawamında ko'pshilik tu'rkiy xalıqlar h'a'm qa'wimler ushın ortaǵ bir a'debiy til-tu'rkiy til xızmet etken. Son'ınan, XVIII-XX a'sirlerde tariyxıy-ma'deniy rawajlanıwdın' na'tiyjesinde ko'pshilik tu'rkiy xalıqlar o'zlerinin' so'ylew tili tiykarında ulıwma tu'rkiy a'debiy tilinen bo'lek a'debiy til du'zdi. O'zbek, qaraqalpaq, qazaq, tu'rkmnen, qırǵız h'.b. tu'rkiy xalıqlardıń a'debiy tilleri usı joqarıda aytilg'an rawajlanıwdın' barısında qa'liplesti.

Ko'rkem a'debiyat tili-ulıwma a'debiy tildin' bir tu'ri. Ol tek xabarlaw quralı bolıp qalmastan adamg'a ruwxıy azıq, estetikalıq zawıq bag'ıshlaydı. (Q. Yazık xudojestvennoy literaturı).

A'DEBİY KRİTIKA, A'DEBİY SIN.(Grekshе kritike –bah'a beriw, sınaw o'neri). A'debiyattın' bir tarawı. A'debiy sin tiykarınan a'debiyattın' h'a'zirgi jag'dayına, onda ju'z berip atırg'an ideyalıq-ko'rkemlik qubılıslarg'a, ayırım jazıwshılardıń do'retiwshiligine h'a'zirgi zaman a'debiy-ideologiyalıq ko'z-qarastan bah'a beredi. Baspadan shıǵıp, ko'pshilikke usınılg'an shıǵarmalardı tallay otırıp, a'debiy kritika kitap oqıwshı ja'ma'a'ttin' oy-pikirin, tileklerin sa'wlelendiredi, sonın' menen birge ko'rkem shıǵarmanı tanıwǵ'a, a'debiy ko'rkem talg'amdı o'siriwge u'lken ja'rdemin tiygizedi. Kritika a'debiy shıǵarmanı tallag'anda mazmun menen formanın' birligin basshılıqqa aladı, yag'nıy shıǵarmanın' ideyalıq bag'darı menen ko'rkemlik qunın anıqlap beredi, usı talaplarg'a juwap bere almag'an shıǵarmalardıń kemshiliklerin ashadı.

A'DEBİY TA'SİRLER HA'M BAYLANISLAR. A'debiy protsesstin' o'zgesheliklerinin' biri. A'debiyatlardıń, jeke jazıwshılardıń o'z-ara baylanısıwı, bir-birinen u'lgı alıwı, ta'jiriybe almasıwı h'a'm usı tiykarda bir-birin ko'rkemlik, ideyalıq jaqtan bayıtıwı a'debiy ta'sirler degen atama menen ataladı.

A'DEBİY MİSTİFİKATSİYA. Qanday da bir shıg'armanın' avtorlıg'ın basqa birewge yamasa yadnan oylap tabılǵ'an atqa tanıw. Bul ilaj h'a'r qıylı za'ru'rlikten, sonın' ishinde tsenzuranın' tar qıspaqlarınan o'tip, o'zinin' ideyasın ko'pshilikke jetkeriw maqsetinde qollanıladı. Mısalı, XIX a'sirdegi orıs a'debiyatında A. K. Tolstoy h'a'm agayınlı Jemchujnikovlar birlesip jazg'an satiralıq, parodiyalıq shıg'armaların yadnan shıg'arılg'an avtor Kozma Trutkovtın' atı menen tarqatqan. Ullı Frantsuz jazıwshısı Prosper Merime de bir qatar shıg'armaların basqa bir atalar menen shıg'arıp turg'an.

A'DEBİY MEKTEP. U'iken so'z ustasının' ideyalıq, ko'rkemlik jollarının' basqa jazıwshılar ushın u'lgı alarlıq da'rejede bolıwı. Qaraqalpaq a'debiyatında Qazı Ma'wliktin' qıssaxan-shayırlar mektebi ken'nen ma'lim. Qazı Ma'wliktin' mektebinen Abbaz, Qazaqbay, Mina'j usag'an qıssaxan-shayırlar o'sip shıqqan.

Geypara jag'daylarda a'debiy mektep termini arqalı adebiy ag'ım tu'sinigin de beredi.

A'DEBİY BAG'IT. A'debiyattanıwda ele anıq h'a'm tolıq sheshimin taba almay atırg'an tartıslı ma'selelerdin' biri. A'debiy bag'ıtta ayırım teoretikler ko'rkem metod, stil, ag'ımlar menen qosıp tu'sinedi. Al ja'ne bir teoretikler olardı qatan' ajratıp, ayırım tusinikler retinde usınadı. Biz usı tu'siniklerdin' ken'irek tarqalg'an h'a'm ko'birek qollanılıp ju'rgenlerin usınamız.

A'DEBİY MİYRAS. Ko'rkem h'a'm ideyalıq bah'ag'a iye bolg'an o'tmishtegi adebiy shıg'armalar. A'debiy miyraslar bizge kitaplar, qol jazbalar, ko'shrmeler tu'rinde jetip keliwi mu'mkin, olar kitapxanalarda, qol jazba fondlarında, ilim-izertlew ma'kemelerinde, a'debiyat muzeylerinde saqlanadı.

A'DEBİY PROTSESS, A'DEBİY HA'REKET. Milliy adebiyattın' yamasa du'nya adebiyatının' belgili bir da'wirde estetikalıq, ideyalıq, tematkalıq, ko'rkemlik h'.t.b. o'zgerislerge ushırap rawajlanıwı. A'debiy h'a'reket barısında ayırım eskirgen ideyalar, ko'rkem formalar da'wir talabına ılayıq jan'alanıp baradı. Bul jan'alanıw a'debiy stillerdin, a'debiy bag'darlardıń, usıllardıń, ag'ımlardıń, mekteplerdin' o'zgerip, jan'alanıwına alıp keledi.

A'DEBİY HA'ZİL. Satiralıq yamasa yumoristlik xarakterdegi qosıq yamasa qara so'z benen jazılǵ'an shıg'arma. Onda qanday da bir adamnın' minez-qulqın, is-h'a'reketin tiykar etip alıp, h'a'zil etedi, yumorlıq obraz jaratadı. Shayır T. Jumamuratovtın' qa'lemine tiyisli "Qosıq h'aqqında qosıq" (Q. "Menin' zamanlaslarım", No'kis-1961) a'debiy sharjdm' u'lgisi.

A'DEBİY TİL. So'ylewdin' h'a'm jazıwdın' belgili bir o'lshemlerine, qag'ıydalarına iye bolg'an, ulıwma xalıqqa, onın' barlıq qatlamlarına ortaқ bolg'an, xalıqtın' (millettin') ja'miyetlik, ruwxıy, ma'deniy turmısına xızmet ete alatug'ın til

A'DEBİY KRİTIKA, A'DEBİY SIN.(Grekshe kritike –bah'a beriw, sınaw o'neri). A'debiyattanıwdın' bir tarawı. A'debiy sın tiykarınan a'debiyattın' h'a'zirgi jag'dayına, onda ju'z berip atırg'an ideyalıq-ko'rkemlik qubılıslarg'a, ayırım jazıwshılardıń do'retiwshiligine h'a'zirgi zaman a'debiy-ideologiyalıq ko'z-qarastan bah'a beredi..

A'DEBİY TA'SİRLER HA'M BAYLANISLAR- A'debiy protsesstin' o'zgesheliklerinin' biri. A'debiyatlardıń, jeke jazıwshılardıń o'z-ara baylanısıwı, bir-birinen u'lgı alıwı, ta'jiriybe almasıwı h'a'm usı tiykarda bir-birin ko'rkemlik, ideyalıq jaqtan bayıtıwı a'debiy ta'sirler degen atama menen ataladı.